

כתבי-העת העבריים הראשונים של ההשכלה העברית: המעבר מהמאסף (1783-1811) לבכורי העתים (1820-1831)

משה פלאי

סגירת המאסף והניסיונות להידושו

השינוי שחל בנטייתיהם התרבותיות של יהודים משכילים בערים הגדולות בגרמניה והידרשותם לשפה הגרמנית ולתרבותה דילדל את מספר הקוראים הפוטנציאלי שנוקק לעברית או שהיה מעוניין בעברית כשפת תרבות. כבר בתקסט"ט (1809) פרסם שלום הכהן פרוספקט בשם **בשורת מאספים חדשים** לקראת חידוש הופעתו של המאסף ובו תיעד את מצבה של השפה העברית ותרבותה. הכהן שרטט קווים עגומים למצבה הירוד של העברית באותו זמן, ברוח מכתבו של אייכל אליו מ-1799, כ-20 שנה לאחר פריחת ההשכלה בראשית הוצאתו לאור של המאסף.² הכהן הבחין בשינוי שחל ביחסם של היהודים כלפי העברית: "רוח אחרת החלה לפעם בקצה עמנו. מאסו בלשון אבותיהם והשליכוה אחרי גנם". לדעתו, אלה שדחו את העברית אימצו במקומה את "לשון [ה]עמים" באומרם "מה לנו ולשפת עברית? הלא בעבור זה נבדלנו ונשטמנו מכל עמי הארץ".³ לפי הבחנתו זו של הכהן, גברה באותו זמן שאיפת ההתבוללות, ונסתמנה תחושה בין היהודים הנוטים להשכלה, שהתרבות היהודית היא הגורם לשנאת היהודים. מסתבר, כי ההשכלה העברית, ששאפה לגשר בין שתי התרבויות ועם זאת לשמור על התרבות העברית כמאפיינת ותואמת את רוח הנאורות האירופית, לא הצליחה לעצור בעד גל ההתבוללות, וכנראה הגשר הפרוֹרֵבִיאֵלִי שעמלה לבנות היה חדיסטי – מן היהדות ולחוץ, למגינת לבם של המשכילים העבריים.

סיבה נוספת לזניחת העברית מצא הכהן בהורים שמנעו מילדיהם ללמוד עברית משום שלא ראו בה תועלת מעשית. במקום זאת, הם העדיפו מקצועות לימוד שיועילו בעתיד למחייתם של בניהם. תמונה דומה הצטיירה גם בעיני המשכיל יהודה לייב בן זאב שנתיים קודם

א. מהמאסף ועד בכורי העתים

כתשע שנים לאחר הפסקת הופעתו של המאסף, כתבי-העת העברי הראשון של ההשכלה בגרמניה (פרוסיה), שיצא לאור לסירוגין בשנים תקמ"ד-תקע"א (1783-1811), הופיע בווינה השנתון **בכורי העתים** – תקופון עברי שני שעמד במרכז החיים הספרותיים העבריים באירופה בשנות ה-20 של המאה הי"ט.

המאסף היה למעשה החלוץ שפרץ את הדרך לפריודיקה העברית ושימש דגם-מופת לחיקוי ולהערצה. מתפונתו, תוכנו ודרכו זכו להוקרת המשכילים בזמנו ואף לאחר זמנו במשך תקופה ארוכה.

כידוע נערך המאסף לחלופין על-ידי סופרים מרכזיים בהשכלה העברית בגרמניה כיצחק אייכל, אהרון וולפסון ויואל ברי"ל, ולבסוף על-ידי הסופר והמשורר שלום הכהן. כל אחד מהם הרים את תרומתו לקידום ספרות ההשכלה ולהפצת האידיאולוגיה המשכילית באמצעות כתבי-העת וכן באמצעות כתביו האחרים. עורכים אלה וקבוצת הסופרים שכתבו בהמאסף, הידועים בשם 'המאספים', הקימו את המרכז המודרני הראשון לעברית ולספרותה, ובכך פתחו את הספרות העברית החדשה והביאו למפנה תרבותי וחברתי שציין את תחילת הזמנים החדשים בתולדות ישראל.

המאסף הראשון חדל להופיע בשנת 1797, ונעשו כמה ניסיונות מאחורי הקלעים לחדשו. המשכיל הצעיר שלום הכהן פנה כעבור שנתיים, ב-1799, לאחר שהוציא את ספרו הראשון משלי אגוד, אל העורך הראשון, אייכל, וניסה להמריצו לחדש את כתבי-העת, אך ללא הצלחה! רק כעבור עשר שנים, בשנת 1809, עלה בידי שלום הכהן עצמו לחדש את הופעת המאסף, והוא ערך אותו במשך שלוש שנים, עד שנת 1811, והוציא שלושה כרכים המצטרפים לשבעת הכרכים שהוציאו קודמיו. אז 'נאסף' המאסף וחדל להופיע.

שנמצא בכתב־יד ולא ראה את אור הדפוס.¹¹ וכן מצאתי בספריית רוזנטליאנה כתב־יד של כתב־עת בשם **כתר תורה** [המאסף, שלא פורסם, מן השנים תקע"ה-תקע"ו (1815-1816)].¹² מאז חדל מעריכת המאסף ב־1811, נדד שלום הכהן בכמה ערים באירופה, שהה באמסטרדם ובלונדון מ־1813 עד 1816/17, ואחר עבר להמבורג. ב־1820 הזמינו המדפיס אנטון שמיד לִשְׁמֵשׁ "מומחה ספרותי" ומגיה בבית הדפוס שלו בווינה.¹³ כך התחילה פרשת כתב־העת העברי המשכילי השני, **בכורי העתים**, שהופעתו נמשכה בקביעות, לאורך זמן (להוציא כתב־עת יחידאי, **בכורי תועלת**, שראה אור בתק"פ (1820), אשר הופיע בכרך אחד בלבד; ראה להלן). הופעת **בכורי העתים** בווינה ציינה גם את העתקת נקודת הכובד של המפעל העברי המתחדש מארצות גרמניה אל ארצות המרחב האוסטרי־הונגרי, ומעבר מרכז ההשכלה וספרות ההשכלה לאוסטריה וסביבתה.

ניצני ההשכלה באוסטריה

רעיונות הנאורות האירופית שקנו להם שביתה בקרב משכילי ברלין ובערים מרכזיות אחרות בגרמניה איחרו אמנם להגיע אל יהודי וינה, אך ההשכלה חדרה גם אל יהדות הממלכה האוסטרו־הונגרית ולמזרח אירופה בתהליכי השפעה שונים וקייבלה שם עיצוב משלה. חוקר ההשכלה האוסטרית ראובן פאהן הצביע על הבדלים ניכרים בין מצב היהודים בברלין ובווינה, ובכך ניסה להסביר את פיגורה של וינה ביישום רעיונות הנאורות האירופית. השפעות רעיונות הקדמה, הסובלנות והחופש איחרו להגיע לווינה, שבה המיעוט היהודי היה מעוניין בעיקר בהשגת הטבות אישיות, כגון זכות מגורים בעיר ואפשרות עיסוק במסחר. ואילו בברלין שאפו החוגים המתקדמים לשנות את מצב היהודים כולם ולשפר את מעמדם התרבותי והחברתי כאחד. אמנם גם בווינה חיו יהודים אמידים מעטים שהתחילו להתבולל, או לאמץ את דרכי החברה הכללית, אך חסר היה, לפי הבחנתו של פאהן, הטיפוס של איש התרבות המערבית מצד אחד ושל "תלמיד חכם הנחמץ" שהיה קשור עם תרבות ישראל מצד שני.¹⁴ דהיינו שני הטיפוסים הפוטנציאליים שנטו בכיוון ההשכלה.

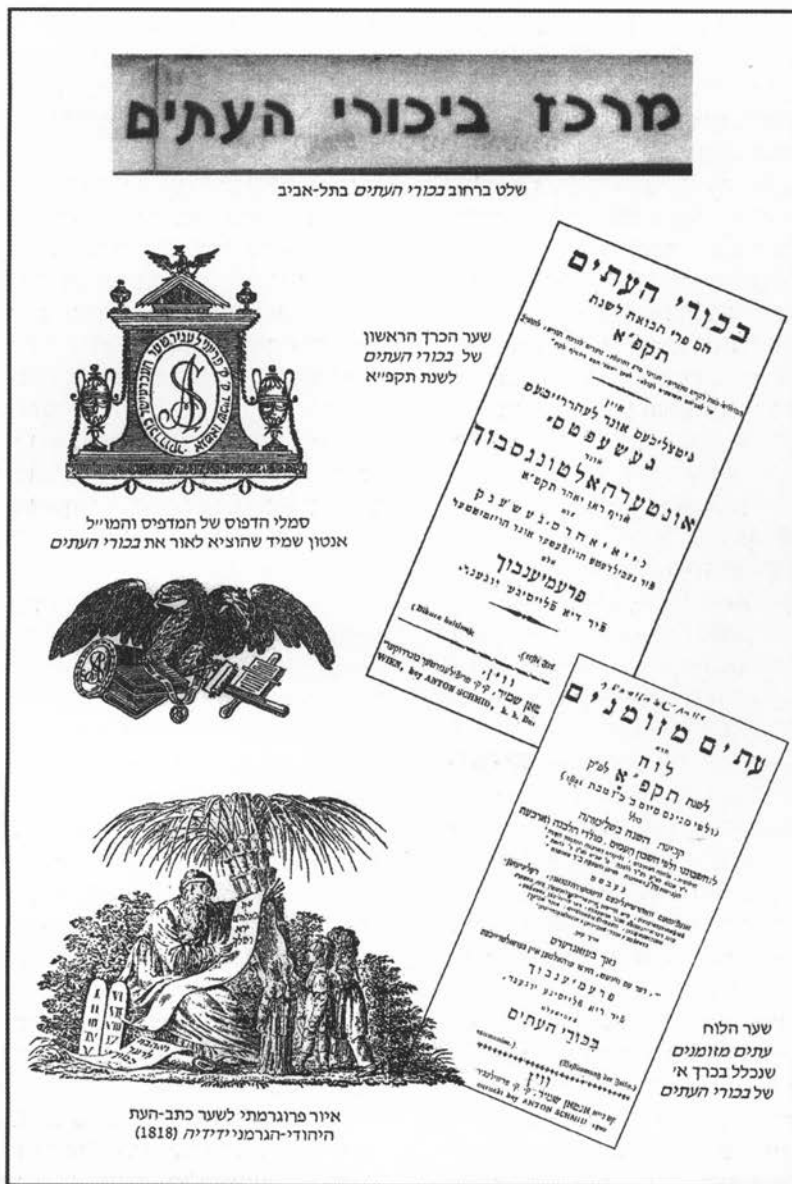
"אותות השכלה וסימניה" התגלעו עם פרסום 'כתב הסובלנות' – תקנותיו של הקיסר יוסף השני משנת 1782, שנועדו, לכאורה, להיטיב את מצב היהודים באימפריה האוסטרו־הונגרית. המשכילים הגרמניים, וביניהם סופרים עבריים כנפתלי הרץ ויזל, קיבלו אותן בהתלהבות יתירה, ואילו החוגים החרדיים – ולא הם בלבד – ראו בהן גזירות קשות.¹⁵ התקנות נועדו בעיקרן יותר לתועלת הממלכה מאשר לתועלת ההמונים היהודים.¹⁶ יחד עם ההטבות, כגון ביטול כמה הגבלות בתנועה ובמגורים (אף כי לא באופן מלא), הקלות בפרנסה והזכות לחינוך כללי ויהודי מודרני, היו גם תקנות שנחשבו כגזירות, כגון צמצום האוטונומיה היהודית הפנימית, איסור החכירות, חובת השירות בצבא ונטל המיסים.¹⁷

פאהן מצא קווי דמיון בין התפתחות ההשכלה בברלין ובין זו שהתקמה בווינה בהקמת שני המוסדות העיקריים שביטאו את החידושים ואת הרוחות החדשות: א. בית הדפוס שהקימו המשכילים בברלין ובתי הדפוס שנוסדו בווינה להוצאת ספרים עבריים בעקבות האיסור שהטילו השלטונות על יבוא ספרים עבריים מחוץ לארץ.

לכן, ואף הוא הביא סיבה זו להידרדרות שחלה במעמדה של השפה העברית.¹⁸ מאהלר סיכם את סיבות היעלמה של ההשכלה העברית בגרמניה וקוצר ימיה בכותבו, "לא ארכו הימים והדור הצעיר של יהודי גרמניה מצא את סיפוקו השלם בתרבות הגרמנית שאליה היה זקוק גם מקודם מחמת התחום המוגבל של התרבות העברית".¹⁹ ואכן, כך הסביר דוד פרנקל, אחד מעורכי כתב־העת היהודי־גרמני *Sulamith* (שולמית) שהחל להופיע בלייפציג בשנת 1806, בין המאסף הראשון והמאסף אשר חודש בידי שלום הכהן (ב־1809), את הסיבות אשר הביאו להפסקת הופעתו של המאסף: הסיבה העיקרית להפסקת הופעתו כרוכה בהיותו כתוב בשפה העברית. "בשביל הנאורים והמשכילים שוב לא היה בו 'צורך חיוני', ואילו יודעי־ספר יראי־השמים ראו חטא בקריאת ספרים מסוגו, ובפרט שהקנאים וה'צבועים' השתדלו להבאיש את ריחו. ואילו אחרים, שהיו קוראים ברצון כתב־עת נאור לא יכלו לקרוא בו משום שאינם יודעים עברית".²⁰ יחסו של פרנקל אל המאסף אוהד ביותר והוא מכנה אותו "כתב־עת מעולה". פרנקל מחשיב את המאסף כ"מונומנט אנושי חשוב" שיש להעריכו, ושצאצאי הדור הנוכחי בוודאי יבינו את ערכו עוד יותר.

השאיפה לחדש את המאסף

מתוך התכתובת הנזכרת בין הכהן ואייכל, נראה כי בקרב ציבור המשכילים היה עניין רב בחידוש המאסף. גם אם לא היה לו, לכתב־העת העברי, בסיס כלכלי איתן, מחמת מיעוט מספר החותמים, ושעל כן הפסיק את הופעתו, שאפו סופרי ההשכלה וכן משכילים מן השורה לחדש את הופעתו לאחר שנסגר שנית בשנת 1811.²¹ עדות לכך תיקצא בכרוז בשפה הגרמנית שגיליתי לפני שנים אחדות בספריית המדינה בברלין שהפיצו המשורר משה בישענטהאל וירמיה היינעמאן, עורך ידידיה, בשנת 1818, וממנו מסתבר, כי משכילים אלה ניסו להוציא לאור מבחר ספרותי מתוך המאסף. לפי התכנית היה המחבר אמור לכלול שני חלקים: האחד נקרא "מבחר המאסף" והשני "תוספת המאסף". לשם הדגמה הביאו שיר בעברית מאת יואל ברי"ל ותרגום אידיליה מאת סלומון גסנר בידי דוד פרידלנדר. הכרוז נדפס בחלקו גם בידידיה ב־1818.²² ככל הידוע לא הצליחו להגשים את תכניתם. על כרוז דומה, אך בעברית, בכותרת "קול קורא", דיווח א. מ. הברמן, מבלי שהביא סימוכין ביבליוגרפיים למקור הפרסום. הכרוז, שנדפס בתמוז תקע"ח בחתימת בישענטהאל והיינעמאן, בישר על התכנית להוציא את "מבחר המאסף" והוא אנתולוגיה של החומר הטוב ביותר מתוך שבעה הכרכים הראשונים של המאסף, ונוספה לו "תוספת המאסף" ובה חומר שטרם נדפס מאת סופרים חיים או שמתו וכן חומר נדיר מספרים עתיקים, כמנהג עורכי המאסף.²³ כאמור, קרוב לוודאי כי התכנית לא התגשמה. אך ברור שהיה עניין רב בחידוש כתב־העת גם בשנת 1818, שבע שנים לאחר הפסקת הופעתו של המאסף וכשנתיים לפני הוצאתו לאור של **בכורי העתים**. השאיפה לחדש את המאסף נמשכה גם עד סוף שנות ה־20, בעת הופעתו של **בכורי העתים**; בתקפ"ט פרסם רפאל פירשטנטהאל את המאסף לשנת תקפ"ט וכעבור שנים הוציא לטריס מהדורה חדשה של כרך א של המאסף לשנת תקמ"ד.²⁴ שני ניסיונות שלא מומשו לחקות את כתב־העת המאסף נותרו בכתב־יד. החוקר רול חשף ניסיון להוציא את המאסף בקאסל בשנת 1799; היה זה גיליון בן כ־72 עמודים

מתוך: בכורי העתים – בכורי ההשכלה, הוצאת מאגנס

אשר הוציאו לאור את ספרי ההשכלה וספרי הקודש והסופרים- המגיהים שהוזמנו לעבוד בהם. מקור נוסף למשכילים שנטו למתינות בענייני דת ולהידבקות במורשת התרבות העברית לדורותיה היו יהודים שהיגרו מפולין ונתגלגלו לממלכה האוסטרו-הונגרית ועברו בטלטוליהם מגליציה לווינה. הללו למדו בנערותם, היו מעורים במקורות היהדות, והייתה להם זיקה חיובית למורשת ישראל בנוסח ההשכלה העברית המתונה.¹⁹ אלה ואף סוחרים יהודים מרחבי האימפריה – מבוהמיה, מוראביה,

ב. בתי הספר המודרניים שהוקמו בשתי הערים ללמד את ילדי ישראל ברוח ההשכלה. שני תחומים אלה של פעילות תרבותית היו זקוקים לבעלי מקצוע עבריים – למגיהים ולמורים. ועל כן, קבע פאהן, "המורה והמגיה היו אפוא מכניסי ההשכלה ומרחיביה בעיר הבירה".¹⁸ הדחף להיווצרותה של ההשכלה בווינה בראשית המאה הי"ט נבע אפוא מבתי הספר המודרניים והמורים המשכילים אשר פתחו פתח לחינוך מודרני ולשינוי ערכים ברוח ההשכלה ומבתי הדפוס העבריים

משהשפיעו על מצב התרבות של היישוב היהודי הזעום והמפורר בעיריבירה זו, נודעה להם השפעה רבה על הפצת ההשכלה בקרב יהודי הפרובינציות של הממלכה, וביחוד יהודי גאליציה".²⁷

מה – או מי – הביא לייזום הוצאת כתבי-עת חדש בווינה? פאהן טען ששלוש הנהגות הגורם להוצאת **בכורי העתים**, אך קשה להוכיח אם נתקבל לעבודה כמגיה או גם ובעיקר כעורך של השנתון.²⁸ ואכשטיין טען ששלוש הנהגות יזם את הוצאת השנתון, ואילו תרצה למברגר סבורה, כי הנהגות לא היה היוזם כי אם המנהיג של המפעל הזה.²⁹ בוודאי יש כאן שילוב בין בואו של שלום הנהגות והעסקתו בדפוס אנטון שמיד ובין שאיפתו של שמיד לפתח את עסקיו. מכל מקום החלטתו של שמיד להעסיק את הנהגות כעורך השנתון המתוכנן הייתה נבונה ומובנת: המינוי בא להדגיש את הקשר עם **המאסף**, שהנהגות שימש עורכו האחרון, וכן את הזיקה לספרות העברית החדשה, ובעיקר זו שנוצרה על אדמת גרמניה, שהנהגות היה אחד מיוצריה הבולטים באותן שנים.

האם התאימה וינה לשמש מרכז לספרות העברית? צינברג סבור שלא: "למעשה לא היתה אז וינה מקום מתאים יותר לבמה עברית מאשר ברלין; גם שם התקדמו הרבה תהליכי ההתבוללות בקרב הבורגנות היהודית וחוגי האינטליגנציה המקורבים אליה, והם לא נזקקו כלל לתעמולתו של בטאון עברי. אלא שווינה היה לה 'עורף' רחב: היא היתה בירתה של ממלכה שנכללו בה נפות כגון גליציה, בוהמיה, הונגריה, ובהן אוכלוסייה יהודית צפופה, על אורח-חייה הישן, כר נרחב לתעמולת ה'השכלה'".³⁰ גם תרצה למברגר, בחיבורה על **בכורי העתים** ו**כרם חמד**, סבורה שווינה לא הייתה ממש מרכז לספרות עברית אלא מרכז בתי הדפוס העבריים. הסופרים לא יכלו למצוא מדפיסים לספריהם במקומותיהם, שהיו מרכזים של אורתודוקסיה, מה שאין כן בווינה, שיד הקנאים לא הגיעה אליה. וכך, לדעתה, רוב הסופרים והעורכים לא גרו בווינה כלל וערכו את **בכורי העתים** בגרסת המאה ה'ט"ט של "שלטר-רחוק".³¹

הסבר נוסף למעבר הספרות העברית לגליציה העלה בן ציון כ"ץ ובו הוא עומד על הקשר שהיה קיים בין **המאסף** ובין יהודי מזרח אירופה. לדעתו, סגירת **המאסף** המחודש הורגשה יותר במזרח אירופה, בגליציה המזרחית, מאשר בגרמניה עצמה. "להשכלת היהודי בגרמניה לא היה שום צורך להילחם, ולהפצת הלשון העברית לא היה מקום. מה שאין כן בגליציה המזרחית שרבה היתה בה השפעת המערב, אחרי סיפוחה לאוסטריה, וכן חזקה היתה הזיקה לתרבות ישראל במקורה – שם היה עדיין מקום לחוברותיו של **המאסף**, וסגירתו גרמה צער לחוגי המשכילים".³² קהל הקוראים המתאים היה אפוא במזרח אירופה והנסיבות הביאו להעתקת המרכז העברי לשם.

כתבי-העת היהודיים באותה תקופה: תקס"ו (1806) – שולמית, דסאו

את הופעת **בכורי העתים** בראשית שנות ה-20 למאה ה'ט"ט יש לבחון לאור התפתחויות חשובות שחלו בפריודיקה היהודית והעברית מאז סגירת **המאסף**.

לאחר הפסקת הופעתו של **המאסף** הראשון בשנת 1797 ולפני הופעתו המחודשת בשנת 1809 התחיל לצאת בשנת 1806, כאמור, כתבי-עת יהודי בגרמנית בשם *Sulamith* (שולמית) שנדפס

הונגריה וגליציה – ששהו בווינה לרגל עסקיהם כתושבים ארעיים והשפיעו על חיי הדת בבירה, סייעו בעצירת תהליך ההתבוללות של יהודי וינה.²⁰ אך גם בערים המרכזיות בגליציה המזרחית, ובמיוחד בברודי ובטרנופול, היו חוגים שנטו להשכלה הברלינית בזמנה והיו קשורים לא רק מבחינה חומרית אלא גם מבחינה רוחנית לברלין ולמרכזים גרמניים חשובים אחרים. אך בתקופת **בכורי העתים**, בשנות העשרים למאה ה'ט"ט, כבר היה מצבם שונה עם התגברות התנועה החסידית ומאבקה המר נגד ההשכלה ועם התגבשות מציאות המנופרת לרוח הנאורות האירופית המודרנית. בגליציה המזרחית היוו המשכילים חוגים מצומצמים שחיו בתוך סביבה עוינת.²¹ ואף על פי כן, ואולי משום כך, נוצרו במשך הזמן קשרים ספרותיים ואידאולוגיים בין המשכילים מחוגי **בכורי העתים** בווינה והקוראים והסופרים בגליציה וברחבי האימפריה.

מעבר המרכז העברי לווינה

מעבר ספרות ההשכלה לאוסטריה מוסבר בספרות המחקרית וההיסטורית במציאות שהתחילה להתרקם בווינה. פאהן תיאר באופן ציורי את לשון עבר שיצאה מברלין "וידיה על ראשה... אלא שמצאה לה אכסניה לאיזה זמן בעיר וינה, שנהיתה למרכז עברי". נוסח זה מציג לכאורה את השפה העברית כפעילה בחיפוש אחר מקום פעולה. וכמובן, היו אלה אנשי הלשון העברית שבטלטוליהם האישיים ממקום למקום נשאו עימם את "ארון הספרים העברי" שלהם. וינה שימשה לדברי פאהן "מקלט לסופרים עבריים בודדים. ואחרי זמן של שלושים שנים בערך, למעת שהתחילו אלה את פעולתם בעיר זו, בא מגרמניה שלום הנהגות לסכם את הפעולות הללו." פאהן תלה אפוא את הקמת המרכז בדמותו של שלום הנהגות ש"בבאו לווינה מצא קרקע מוכשרת להתחלת עבודה ספרותית בהיקף צבורי, ולחולל תנועה עברית על-ידי יסוד הוצאת **בכורי העתים** שהיו מעין המשך 'המאספים' הברליניים".²² יוזמתו זו של המשכיל הפעיל התאפשרה אפוא על רקע של פעילות עברית ומשכילית, שהייתה קיימת קודם לבואו. גם לחובר ציין כי אחדים מן המשכילים שפעלו בתנועת ההשכלה באוסטריה היו מיוצאי אשכנז, ובהם שלום הנהגות ויהודה בן זאב, ואחרים.²³

למרות ההגבלות שהוטלו על כניסת יהודים לווינה הבירה,²⁴ שהו כמה סופרי השכלה חשובים בווינה שנים אחדות אם כמורים פרטיים בבתי היהודים האמידים או כמגיהים בבתי הדפוס, כגון זה של אנטון שמיד, וכך זכו לרישיון ישיבה ארעית בעיר. בין הסופרים היו משכילים מובהקים כשמואל רומאנילי, מחבר **משא בערב** (תקנ"ב); המדקדק, חוקר המקרא והממשל יהודה ליב בן זאב, שפרסם את **אוצר שרשים** (תקס"ז), **תלמוד לשון עברי** (תקע"א), **יסודי הדת** (תקע"א), ועוד; המשורר, הסופר והבלשן שלמה לוויזון, מחבר **מליצת ישורון** (1816) ו**מחקרי ארץ** (1819); וכן גם משה שמואל ניימאן, מחבר שירים ומחזות ובהם **שירי מוסר** (1814), **בת יפתח** (תקס"ה) ו**ספרי לימוד בעברית**, כגון, **חנוך לשון עברית** (תקע"ה); מאיר אוברניק, שהוציא ביאור ותרגום של התנ"ך בשם **מנחה חדשה** כדוגמת **נתיבות השלום** של מנדלסון, יצחק איגנאץ ייטלס, בנו של ברוך ייטלס, ועוד.²⁵ אלה ואחרים "היו יוצרי ספרות ההשכלה העברית" באוסטריה, לפי פאהן.²⁶ מאהלר סבור שהשפעתם חרגה מעבר לגבולות וינה: "סופרי השכלה מובהקים" אלה "יותר

הברית ומגילת קלף שאליה מצביע המורה, ועליה חקוק: "את האלהים ירא ומלך". ובמגילה שנייה כתוב: "ואהבת לרעך כמוך".⁴⁴ המגילה הראשונה היא שיזור שני פסוקים: "את האלהים ירא" (קוהלת ה, ו) ו"ירא את ה' בני ומלך" (משלי כד, כא), המביעה את האמונה באל ובשלטון החילוני כאחד. המלך נתפס כשליט בחסד האל, ובכך הלך העורך בדרכה של ההשכלה העברית והיהודית כאחת בתמיכה בלתי מסויגת בשררה – במלכי חסד שתחת כנפיהם חוסים היהודים. המגילה השנייה מעלה את ערך הסובלנות ואחוות האנושות כערך יהודי המיושם כאן גם כלפי הנוכרים. אלו הן, אפוא, סממנים היהודיים הנאורים כברלין שלוש שנים לפני צאת בכורי העתים, המוצאות את ביטויין גם בשנתון הווינאי.

גם **ידידיה**, שהיה בעיקרו רבוען בשפה הגרמנית, פרסם חומר בעברית, ובכך מצביע אף הוא כקודמו, **שולמית**, על השאיפה למלא את החסר בפריודיקה העברית באותה עת. אחד הז'אנרים השכיחים הן התפילות בעברית שנדפסו ב**שולמית** וגם ב**ידידיה**, והוסיפו להדפס גם בשנתון בכורי העתים. דוגמה בולטת היא התפילה שנכתבה בידי המשורר משה בישנטל בגרמנית ובעברית בשם "לנבון כי ישפוך שיח". בתפילה פונה המשורר אל האל ומכריז ברוח ההשכלה: "אתה מקור החכמה! הַעֲרָה עלינו רוח חכמה למען נשכיל בלבבינו ונצליח בדרכינו... ובהמשך מתייחס המתפלל לנסיבות ולתנאי חייהם של יהודי התקופה באומרו: "למדנו לקחת ברוח נכון כל התלאות המוצאות אותנו... תן בלבנו לשחר אמת ולאהוב ריע שוחר אותה אֲתָנוּ; נכבדהו אם ימצאָהּ, ואם יתעה נַצֵּר בצרתו, אם יחטא לנו נסלח בו בכל לב כאשר אתה תסלח, אתה מקור האמת והאהבה!".⁴⁵ התפילה האמבלמטית מבטאה את רוח הזמן ואת הנמכת הקומה של היהודים הנאורים, שהיו מוכנים לקבל את סבלותיהם ברוח נכונה ואת רעם הנוצרי גם אם ירע להם.

בתוך החומר העברי ב**ידידיה** נדפסו שירים בעברית המפארים את האל בסגנון **המאסף** וברוח השירה הגרמנית של שלהי המאה הקודמת, ומכתמים, אף הם בסגנון כתב־העת העברי.⁴⁶ המערכת השתדלה למלא את תפקידו של כתב־עת בעברית והדפיסה סונטה מאת רמח"ל,⁴⁷ וכן תרגום "מיתת הבל" לגסנר מאת משה מנדלסון-פרנקפורט, סופר עברי ידוע שהשתתף ב**המאסף** החדש.⁴⁸ כן נדפס חומר בעברית מאת מחברים ידועים פחות: השיר "שבח לאל" ותפילה,⁴⁹ ואידיליה בפרוזה, "מכתב לאיטליא הזקן בחלותו", אף הוא בסגנון **המאסף** וברוח הספרות הגרמנית של המאה הקודמת.⁵⁰ בין התרגומים־העיקובים נמצא עיבוד לשיר של שילר בשם "גבר משכיל אל הגילה" מאת משה בישנטל.⁵¹ בין הסופרים העבריים הידועים שהשתתפו ב**ידידיה** היה גם שלום הכהן שפירסם בכתב־העת מאמר בגרמנית ושני שירים, וכן תרגום של שיר מאת ג'וזף אדיסון, שהוא עתיד לחזור ולהדפיסו ב**בכורי העתים**.⁵² וכן שניים מסופרי **המאסף**: דוד קארו פרסם מכתמים ויוסף האלטרן הדפיס תרגום־עיבוד של קטע מאסתר לראסין.⁵³ **ידידיה** מילא אפוא את החסר בפריודיקה העברית בגרמניה בעשור השני של המאה ה־19, אך בוודאי לא שימש תחליף לכתב־עת שפל כולו, או רובו, מוקדש לעברית. **ידידיה** הופיע בשנים 1817 עד 1819, ואחר המשיך לצאת לאור בשנות ה־30 ואילך.

בתבנית **המאסף**, ואשר כונה על־ידי יעקב טורי "אחד החיקויים של ה'מאסף'",³³ עורכיו היו דוד פרנקל (1779-1865) ויוסף וולף (1772-1826), מורים בבית הספר היהודי בדסאו, עיר מולדתו של מנדלסון. הם פעלו להפצת רעיונות הקדמה המשכילית הן במסגרת בית הספר והן בהמשך מפעל 'הביאור' מיסודו של מנדלסון, וכן בהוצאת ספרי לימוד מודרניים למקצועות החדשים שנלמדו בבתי הספר המודרניים.³⁴ כותרת המשנה של כתב־העת מצביעה בבירור על יעדו של הירחון ועל כוונתם של עורכיו: "eine Zeitschrift zur Beförderung der Kultur und Humanität unter der jüdischen Nation"; כלומר: "כתב־עת לקידום התרבות וההומאניות בקרב האומה היהודית". על דרכו של כתב־העת מעיד האיור בשער שבו מצוירת האשה החכמה אשר הצילה את העיר הנצורה על־ידי יואב בכריתת ראשו של שבע בן בכרי שמרד בדוד, כמסופר בשמואל ב כ, טו-כב. שולמית הייתה, לדבריהם, אותה אשה אלמונית,³⁵ וכמוה ביקשו העורכים לתווך בין האומה ובין יריביה.³⁶

כאמור, כבר בגיליון הראשון של **שולמית** נראה הקשר הפנימי והחיצוני בין הירחון החדש לבין **המאסף**, כתב־העת שנסגר. **שולמית** מילא אפוא את החסר בהיותו ירחון יהודי נאור ומודרני בשפה הגרמנית אשר שירת את הקהל המשכילי שלא היה דובר עברית. עם זאת, התפרסמו ב**שולמית** מפעם לפעם שירים ומאמרים קצרים בשפה העברית.

קהל היעד כלל אפוא גם את שיירי הקוראים המשכילים – שאמנם מספרם הידלדל בגרמניה – אשר הורגלו לקרוא את **המאסף** והעריכו את סופרי ההשכלה העבריים. כשירות לקוראים אלה הקדישו עורכי **שולמית** מאמר בגרמנית על תרומתו של נפתלי הירץ ויזל,³⁷ ביקורת בגרמנית על ספר הלימוד **מסלת הלימוד** מאת יהודה ליב בן זאב,³⁸ וקטעים בעברית ובתרגום לגרמנית מתוך **מטעי קדם על אדמת צפון** לשלום הכהן, שיצא כספר כעבור שנה.³⁹ כמו כן נתפרסמו מאמרים קצרים בעברית, כגון מאמרו של משה פרענקל "מענין אהבת האדם לאדם" על היחס לנוכרים, שמסקנתו "שמצוות אהבת הבריות מתפשטת על כלל ב"א הן נגד אחד מעם ישראל הן שלא מעמנו, כי כלם הם ברואי אל כמונו".⁴⁰ מאמרים מסוג זה, שכותביהם ניסו להראות כי דת ישראל מחייבת את מאמיניה לאהוב כל אדם כיציר כפיו של הבורא, הופיעו בהמשך גם ב**בכורי העתים** (כגון חיבורו של אהרון חורין על ה'ל'").⁴¹

אך מלבד המאמרים בעברית והחומר העברי, שהיו מעטים, מגמת הירחון בעיקרה הייתה להפיץ הומאניות, אחוות אמת וסובלנות מתוך אמונה שהזמנים החדשים בראשית המאה יביאו ליהודים את האושר המצופה.⁴² כתב־העת הופיע לסירוגין עד שנת 1848.⁴³

תקע"ז (1817) – הרבעון היהודי יידידיה, ברלין

לאחר סגירת **המאסף** החדש בשנת 1811, ובעוד **שולמית** ממשיך בהופעתו (כרך ה, חלק א, 1817-1818), הופיע בברלין ב־1817 רבעון יהודי בעריכת ירמיה היינמן, שכותרתו ניתנה גם בעברית, **ידידיה**, וגם בגרמנית, **Jedidja**. כותרת המשנה מסבירה את טיבו של כתב־העת החדש: "eine religiöse, moralische und pädagogische Zeitschrift" – "כתב־עת דתי, מוסרי ופדגוגי". בשער הרבעון מופיע איור של מורה ושלוש תלמידיו מתחת לעץ תמר ולידם שני לוחות

תק"פ (1820) – בכורי תועלת, אמשטרדם

הצורך בכתב-עת עברי הורגש מחוץ לגרמניה, בקהילה יהודית מבוססת, שכבר תרמה בעבר להשכלה העברית, ושמשכילה היו פעילים בתחום היצירה והחינוך העבריים.

כשנה לפני הופעת **בכורי העתים** יצא לאור באמשטרדם כתב-עת עברי בשם **בכורי תועלת**, בעריכת שמואל מולדר. שם התקופון מתייחס לחברת 'תועלת' שיזמה את הוצאתו לאור וכמובן רומז לאחת מסיסמאות האידיאולוגיה של הנאורות וההשכלה – התועלת. בשער כתב-העת, שרק כרך אחד ממנו הופיע, נדפס הכיתוב המעיד על מהותו: **"בכורי תועלת** חבור כולל, שירים, מאמרים למודים, ומכתבים אשר נחברו ונאספו יחד על-ידי אנשי חברת תועלת".⁵⁴ ניתן לשער, כי שם כתב-העת השפיע על בחירת השם **בכורי העתים**.⁵⁵ **בכורי תועלת** כלל חומר בעברית בלבד ולא היה בו מדור לועזי או כל חומר בשפת המדינה, שלא כ**בכורי העתים**.

בכרך נכללים שירים המזכירים לעתים כמה משירי **המאסף** – לאו דווקא הטובים שבהם. כך, למשל, נדפסו שני שירים של שלמה דובנא המנוח, שעורכי **המאסף** מתחו ביקורת על שירתו,⁵⁶ מהם שיר קלישאי אחד "על רוע מדת הגאון, וטובת מדת הענוה".⁵⁷ כן התפרסמו שירים לעת מצוא, שירים לכבוד בית המלוכה, כגון "קינת ישראל על מות בת עצר המלך ברטניא" מאת חיים הורוויץ, שנשלח אל התקופון מלונדון,⁵⁸ או ניסיון לכתוב שיר מקראי מודרני המבוסס על פרק ח בתהילים, מאת העורך שמואל מולדר,⁵⁹ ועוד. ניסיונות מעין אלה רווחו בכתב-העת הבא, **בכורי העתים**. המתכונת הפיוטית שנקבעה ב**המאסף** שנות דור לפני עדיין נשמרת בכתב-העת שהופיע באמשטרדם.

נושאי ההשכלה המובהקים חוזרים ומופיעים גם כאן. בין המאמרים נמצא מאמר מוסר של ראש הוועד, משה לאהנשטיין, בשם "דברי מוסר השכל על גדל יקרת לב טהור ורוח נכון בקרב אדם". המחבר קורא להשכלה שלובה עם מסורת, לשמירת "מצותיה חקותיה ומשפטיה הישרים והתמימים" כי "מגנה יזובו כל נחלי החכמה".⁶⁰ מאמר אחר נועד לקדם את ענייני ההשכלה ולתמוך בפעולותיה של חברת החינוך באמשטרדם. היה זה מכתבו של קורא אלמוני ("פלאי") שנכתב "בעלות על לב שוחרי טוב וחפצי תושיה להרים קרן חכמה ומדע ולהפיץ מזמה בקרב אחיהם", תוך רמיזה לחברת המשכילים שיסדה את **המאסף** הראשון, וששינתה את שמה מ'חברת דורשי לשון עבר' ל'חברת שוחרי הטוב והתושיה'.⁶¹ מכתב זה גם מטיף להקפדה על הלשון והמליצה בדרכו של "נפתלי הנותן אמרי שפר, ושאר המליצים נושאי כליו", והכוונה לנפתלי הירץ ויזל, ממשכילי ברלין הראשונים.⁶² גם כתב-עת זה ינק ממקורותיה של ההשכלה הברלינית.

בדרכי **המאסף** הראשון, ביקשו משכילי אמשטרדם לתרגם לעברית פרוזה מספרות לועזית, כגון תרגומו של אחד, שאול קאסטר, לסיפור מוסרי מאת לה-פונטיין בכותרת "שמר תם וראה ישר כי אחרית לאיש שלום".⁶³ כמו כן נדפס מחזה עם הקדמה סיפורית.⁶⁴ בסוף הכרך מפרסם העורך שיר פרוגרמתי בשם "נאם חברת תועלת ביום שלחה ראשית בכורי אדמתה לשוט בארץ ולהתהלך בה." שיר סימפוטמי זה חוזר ומכריז על מגמות כתב-העת וההשכלה: "עופי מחברתי עופי!... שימי כבוד לתכלית מוסד/י ובלאמים תספרי

מגמתם כי בי חתרו לשבר דלתות הבערות... הגידי בעמים ולעדת ישרון תאמרי/ בחמותי הוקם כס לגברת הלשנות, שנות גאלתה אָתוּ:/: בה מוסר החכמה נפלאות אביטה/ ובחקות אל אשתעשע כל היום".⁶⁵ השכלת אמשטרדם בשנת תק"פ חותרת למלחמת חורמה בבערות, להחזרת עטרת הלשון ליושנה ולגאולתה, תוך שימת דגש על מוסר החכמה וחוק האל (מצוות היהדות?). זו השכלה מתונה מובהקת השלובה ביהדות מסורתית לחלוטין.

יש להניח כי כתב-עת עברי זה היה מונח על שולחן העורך והמו"ל של **בכורי העתים** בעת שתכננו את השנתון אשר עמדו להוציא. ואף אם הושפעו משם כתב-העת ומקריאתו של העורך להפיץ את "ראשית בכורי אדמתה לשוט בארץ ולהתהלך בה",⁶⁶ הייתה להם בווינה תפיסה אחרת לחלוטין של כתב-עת, תפיסה מקצועית יותר מאשר הגישה החובבנית של שמואל מולדר. וכמובן, הם פעלו במסגרת סביבה תרבותית שונה ופנו לקהל יעד שונה.

המחפש את מקור ההשפעה על ההחלטה להוציא את **בכורי העתים** לא ימצא אותו בווינה או בפריודיקה היהודית באוסטריה עצמה, שלא הייתה קיימת כלל. יעקב טורי מוסר על ניסיון שנכשל להוציא כתב-עת בעל נטיות רפורמיות בשם *Syonia* ביוזמתו של אליעזר ליברמן, שהגיע ב-1819 לווינה לשם הפצת הרפורמה הדתית. למעשה, טורי התייחס למוסף הגרמני שנדפס בכרך ג של **בכורי העתים** עצמו כאל ראשית הפריודיקה היהודית בווינה.⁶⁷

ובכן, מערכת שלמה של מציאות פריודיקה יהודית בגרמניה ובאמשטרדם, תופעות פרסום נוספות שיידונו בהמשך וכן צרכים תרבותיים ודחפים מסחריים הבשילו את ההחלטה להוציא כתב-עת עברי חדש באוסטריה.

ב. בין שנתון ללוח: "לוח שנה... עתים מזומנים... ומצורף לו ספר עשיר תוכן, מועיל מאוד... בשם בכורי העתים". שמיד מודיע על הוצאת השנתון בכורי העתים והלוח עתים מזומנים

בחודש אדר תק"פ (מרץ 1820) פרסם המו"ל אנטון שמיד הודעה בעברית ובגרמנית בתעתיק עברי שבה מסר על תכניתו להוציא לאור לקראת השנה הבאה, שנת תקפ"א, "לוח יהודי שלם" בשם **עתים מזומנים** ולצרף אליו כתב-עת עברי בשם **בכורי העתים**. בשער ההודעה נאמר:

אנקינגונג איינעס פאללשטענדיגען איזראעליטישען קאלענדערס אויף דאז יאהר תקפ"א. אונטער דעם טיטעל: **עתים מזומנים** נעבסט איינעם אינהאלטסרייכען, זעהר ניטצליכען אונד לעהררייכען געשעפטס-אונד אונטערהאלטונגסבוך, צום נייאיהארסגעשענק פיר געבילדעטע הויזפעטער אונד הויזמיטער אלס פרעמיענבוך פיר דיא פלייסיגע יוגענד, בעטיטעלט: **בכורי העתים** [הודעה על לוח שנה יהודי שלם לשנת תקפ"א תחת הכותרת: **עתים מזומנים**. ומצורף לו ספר עשיר תוכן, מועיל מאוד ומאלף לעסקים ולהנאה, כשי לראש השנה לאבות ואמהות משכילים וכפרס {של ספר} לבני הנעורים החרוצים, בשם **בכורי העתים**].⁶⁸

מה הביא את המו"ל לקבל על עצמו משימה זו, דהיינו להוציא לאור שני פרסומים פריודיים – לוח שנה עברי וכן כתב-עת בעברית?

ואילו מן השער של **עתים מזומנים** מתקבל רושם אחר על זיקת הלוח והשנתון: "בנוסף על כך... כל המעוניין יוכל לקבל פרס {של ספר} עשיר-תוכן לבני הנעורים החרוצים בכותרת **בכורי העתים**".⁷² לפי השער של הלוח, עם רכישת הלוח יוכל הקונה לקבל (לרכוש?) את השנתון העברי.

בין אם כך או אחרת, ברור אפוא כי שני הפרסומים קשורים זה בזה. ועוד על כך בהמשך.

מה הביא את המדפיס אנטון שמיד להוציא לוח עברי?

לוחות שנה עבריים שנדפסו באותה תקופה

לוחות שנה נתפרסמו באירופה כבר מן המאה הי"ז לשימושם של יהודים שנוקקו למידע כללי ושימושי לעסקיהם או לתאריכי הלוח היהודי כדי לקיים את הרגלי חייהם היהודיים.⁷³ הלוחות נדפסו במתכונת כיס קטנה (9.5x6.5 ס"מ), הנוחה לשימוש ולאחזקה. מלבד דפי לוח השנה השבועיים והחודשיים ובהם תאריכים עבריים ולועזיים, כללו הלוחות חומר מגוון ושימושי ובמיוחד תאריכי ירידים שנתיים מרכזיים באירופה.

בדיקת מדגם מייצג של כמה לוחות שנה אלו תגלה פרטים על תוכנם ומהותם כפרסום פריודי מיוחד שישמש רקע לדיון בלוח החדש אשר הוציא שמיד. לוח אמשטרדם לשנת תקמ"ה מהווה דוגמה לסוג זה של פרסום. הוא הופיע במתכונת כיס נוחה בדפוס פרוט; התאריכים ניתנים בעברית וימי השבוע באידיש (בתעתיק שונה מזה שהונהג בלוח של שמיד), וכן פרשיות השבוע, חגים, תעניות, ראשי חודשים, ומולד הלבנה. לידם מובאים התאריכים המקבילים בלוח השנה הכללי, תוך שימוש באותיות העבריות למספור. בנוסף למידע היהודי, המובן מאליו, מצוינים בטור נלווה גם ימי הזיכרון לקדושים נוצריים (כגון, הירונימוס, ניקולס, פרנציס), וחגים ("כל הקדושים כל הנשמות" בסוף אוקטובר או ראשית נובמבר, "כל הצלמים" ביוני). רישומים אלה נועדו לספק מידע ליהודים על הנעשה ברחוב הנוצרי אם לצורך נסיעות לשווקים ולירידים או לצרכים אחרים. הלוח גם כולל את "תחלת ימי הכלבים" ו"סוף ימי הכלבים", הלא הם ימי הקיץ החמים ביולי ואוגוסט.⁷⁴

בתחתית עמודי הלוח מובאים ציוני תאריכים ידועים בהיסטוריה היהודית ופרטיהם, כגון היום בו נהרג גדליה בן אחיקם ("צום גדליה"), היום בו עיוורו את עיני צדקיהו, תחילת המצור על ירושלים, יום מותו של משה רבנו, מות בני אהרון, מות שמואל הנביא, ועוד. היו אלה הן ימי זיכרון חשובים והן ימי זיכרון משניים ואף טריוויאליים בלוח השנה היהודי, ונועדו לעיון ולזיכרון.

בנוסף על כך נדפסה כרונולוגיה ("קראניק") בת שני עמודים של תאריכים בתולדות ישראל (כגון: "5545 לבריאת עולם... 3097 ליציאת מצרים ולמתן תורה... 2207 לחרבן בית ראשון... 293 לגירוש שפאניא..."), ובתולדות הקהילה באמשטרדם ("113 לבנין בית הכנסת דק"ק ספרדים"), ועוד שני ציוני תאריכים – לנצרות ("1785 למניינם") ולאיסלם ("1203 לאמונת הישמעאלים"); כל אלה כתובים בעברית. זה היה שילוב בין תאריכים יהודיים חשובים ותאריכים מקומיים שהיו חשובים לאנשי המקום.

לאחר הלוח השנתי והמידע היהודי, באים מדורי המידע המעשי, כגון מידע על מועדי אוניות המשא המפליגות מערי הולנד השונות,

התשובה לכך ניתנה על-ידי שמיד עצמו אשר סקר בהמשך להודעה זו את פעולתו המו"לית בשלושים השנים הקודמות בהוצאת ספרי קודש עבריים מן הקלסיקה העברית והפרשנות, תנ"ך, ש"ס ופוסקים, וכן סידורים ומחזורים, ובנוסף עליהם גם מילונים וספרי דקדוק עבריים, וספרים אחרים. שמיד התגאה, כי בתחום התאולוגיה היהודית והספרות הקלסית, היה זה בית הדפוס שלו שפרסם את רוב החומר היוצא לאור אם לא את כולו.

ועתה נתבקש, לדבריו, על-ידי יהודים נאורים שהיו מעוניינים לקדם את החינוך המוסרי של בני עמם להוציא לאור באופן פריודי את פירות הספרות העברית ובמיוחד מבחר מן המאספים, ספרי **המאסף**, האהובים, חומר מן ההיסטוריה הקדומה והחדשה של האומה היהודית, וכן חומר ידע חילוני כללי המתאים לרוח הזמן ולערכי הנאורות. המו"ל מטעים, כי אף שהוא מודע לכך שמספר אוהבי העברית החדשה קטן בהשוואה למספרם של המעוניינים בספרות הקודש, ואף כי הוא חייב לשמור על האינטרסים (הכלכליים?) שלו ועל שמה הטוב של הוצאת הספרים שלו, הוא החליט להקדיש מזמנו, ככל שיכול להתפנות, לפיתוח מפעל חדש זה.

אזכור מבחר המאספים על-ידי המו"ל עשוי לרמוז כי הוא היה מודע לניסיונות לחדש את **המאסף** או, כאמור, לפחות לניסיון להוציא את מבחר **המאסף** בשנת 1818, ומשום כך עלה על הגל הזה...

בד בבד, הוא מודיע על העסקתו של "הסופר הידוע והמכובד" שלום הכהן כ"מומחה ספרותי" בדפוס האוריינטלי שלו, ולדבריו, בעקבות מינוי זה, תיקבע "מגמה חדשה ומשופרת" בפרסומי הוצאתו. דרישות הקהל היהודי המחונך תיענינה אפוא על-ידי הפרסומים החדשים והרוח החדשה הנובעת מהם. המו"ל מדגיש, כי הוצאתו לאור של הלוח החדש לשנת תקפ"א, ובו חומר שלא הובא עד כה בלוחות הקיימים, שילווה בשנתון עשיר התוכן **בכורי העתים**, מציינת את התחלת המגמה החדשה.

מסתבר אפוא, כי הופעת **בכורי העתים** קשורה באופן ישיר בהוצאתו לאור של לוח שנה עברי בשם **עתים מזומנים**. אך מה היה הקשר בין שני הפרסומים הללו? האם השנתון צורף ללוח השנה או להיפך? מתחוור, כי על-יפי התפיסה החדשה של המו"ל היו שני הפרסומים הללו קשורים זה בזה, כפי שיתברר להלן.

מן המידע בשער הכרך הראשון של **בכורי העתים**, הנמסר בגרמנית בתעתיק עברי, אין להסיק כי השנתון צורף ללוח השנה הזה. בכיתוב נאמר: "איין ניטצליכעס אונד לעהררייכעס געשעפטס-אונד אונטערהאלטונגסבונד אויף דאז יאהר תקפ"א צום נייאיהרס-געשענק פיר געבילדעטע הויזפעטער אונד הויזמיטטער אלס פרעמיענבונד פיר דיא פלייסיגע יוגענד". תרגומו (כפי המובא בעיול השער ב'מפתח'): "ספר מועיל ומאלף לעסקים ולהנאה לשנת תקפ"א כמתנת ראש השנה לאבות ואמהות משכילים וכפרס {של ספר} לבני הנעורים החרוצים".⁶⁹

מתוך כך לא ברור הקשר בין השנתון והלוח. ואולם מהודעת הנזכרת של המו"ל, אנטון שמיד, על הוצאתו לאור של לוח, משתמע כי השנתון צורף ללוח. כאמור: "הודעה על לוח שנה יהודי שלם לשנת תקפ"א תחת הכותרת: **עתים מזומנים**. ומצורף לו ספר עשיר תוכן... בכותרת **בכורי העתים**".⁷⁰ ואכן, כך הבינו זאת המבקרים מקלזנר ועד צינברג.⁷¹

המאסף ובכורי העתים וכן **לעתים מזומנים** שהוציא אנטון שמיד. לוח השנה של פרל היה מסודר חודשית וכלל ציון פרשיות השבוע, ראשי חודשים וחגי ישראל, וצורף לו טור נוסף ללוח נוצרי קתולי וטור שני ללוח יוני אורתודוקסי ורוסי עם פירוט ימי החגא, ימי הקדושים הנוצריים וימי ההולדת של הקיסר והקיסרית ומשפחת המלוכה.

נעיין להלן בלוח לשנת תקע"ה: אחרי החלק הקלנדרי של הלוח מובאים מדורי מידע: "תולדות בית הקיסר מרוסיא", ליקויי המאורות בלבוב, לוח זריחת החמה ושקיעתה על-פי לבוב, ושני עמודים לכרוניקה יהודית וכללית בכותרת "זכרון ימות עולם". התאריכים שצוינו היו כדוגמת אלה שהובאו בלוחות הכיס שהוזכרו אף כי בפירוט יתר – מבריאת העולם והמבול, עקדת יצחק, חלוקת ישראל לשתי ממלכות וחיבור הש"ס ועד גירוש ספרד וגזירות חמלניצקי. בלוח זה הוקדש מקום לתאריכים רוסיים, כגון "בנין העיר מאסקווא", הטבעת רובל הכסף הראשון במוסקבה, י"ד לשבת הקיסר על כסא מלכותו, ולהמצאות מדעיות, כ"המצאת אבק השורף", "המצאת קני תותח", המצאת הנייר בבזל, זריקות החיסון, ו"המצאת הצלת הבנינים מפני הרעם... עליידי החכם פראנקלין". התאריך האחרון המובא בכרוניקה העולמית הזאת: "שנה שנייה לחיבור הלוח ציר נאמן".

מידע לסוחרים נמסר בלוח הירידים שנערכו בערים מרכזיות כלייפציג, וינה, פראג, למברג וברודי. לוח זה הוא בן שני עמודים והתאריכים בו הם לפי הלוח העברי. לאחריו מובא פתרון חידות מן הלוח לשנת תקע"ד.

מקום נכבד, 13 עמודים צפופים באותיות רש"י זעירות, מוקדש ל"מנהגים כוללים לשנת תקע"ה" – דיני תפילה והלכות בית הכנסת בימי חול וימי חג, ונוסף עליהם "מנהגים פרטים לשנת תקע"ה" (9 עמודים) – ובהם פירוט המנהגים בימים הנוראים, חגים וראשי חודשים.

גם לוח זה הינו אלמנך המשלב מידע כללי, מידע שנועד לשימושם של סוחרים, וכן מידע הנדרש ליהודי בהליכותיהם הדתיות, בתפילה ובמנהגי בית הכנסת. הכרוניקה מעניינת במיוחד משום אוכור ההמצאות המדעיות השונות, שלא נמצאו בלוחות האחרים, והן מעידות על מגמת ההשכלה לחנך למדע, לידע כללי וללימודי חול, נושאים שהועלו בהמאסף וכן בכורי העתים. מידע זה נראה אפוא כנדרש להשכלתו של היהודי המודרני. המידע על בית המלוכה מצביע על השאיפה לחנך את היהודי להיות בן נאמן למולדתו ולהכיר את מלכי החסד, לפי תפיסה זו, שתחתיהם חסו היהודים.

כמה מן המדורים המיוחדים שנדפסו בלוח זה חזרו והופיעו גם בלוח **עתים מזומנים**, כפי שיידון להלן,⁸¹ ומשום כך יש סימוכין לקביעת זיקה של השפעה בין הלוחות.

החלק הספרותי בציר נאמן הוא בן כ-60 עמודים, והוא נקרא *לוח הלב* בהתייחסות לפסוק במשלי "חסד ואמת אל יעזבוך. קשרם על גרגרתך: כתבם על לוח לבך", המשמש כמוטו למדור ספרותי זה. בשער *לוח הלב* נאמר: "לוח הלב להיות על לב בני ישראל לזכרון כי בו יסופרו מעשי צדקה וחסד אשר עשו הקדושים והישרים, ואף מדובר בו נכבדות, דברי חכמים ואמרי בינה, לקחת מוסר השכל צדק ומשפט, על כן אחינו, קראו בו ותמצאו דברים יקרים ונחמדים, אשר יתנו שמחה בלבבכם ונופש לנפשכם. אשרי לכם אם תלכו בדרכי

לוח מרכבות הדואר ודואר הרוכבים (הדואר המהיר), ולסוף התייחסות לקהילה היהודית עצמה – ברשימת שמות אב"ד והפרנסים.⁷⁵ הלוח נועד לשימוש של היהודי בחיי היומיום, לעיון אלמנכי בזיקת ההווה לעבר ההיסטורי היהודי, ובעיקר לשימוש סוחרים, רוכלים ואנשי תעשייה שעסקיהם דרשו הזדקקות לאמצעי התחבורה והתקשורת המודרניים.

בלוחות שנה אחרים שיצאו לאור אף הם באמשטרדם 34 שנה אחר כך, בתקע"ט ובתקפ"א, קרוב לשנת הוצאתו של **עתים מזומנים**,⁷⁶ מובאים גם שמות ראשי קהילה, ובנוסף ללוח הרגיל, גם רוב המדורים הנזכרים שעודכנו מדי שנה בשנה, ובהם מועדי הדואר, רשימת הדואר המגיע מארצות חוץ, ומועדי הפלגת האוניות מאמשטרדם.

לוחות שנה נוספים, שיצאו לאור בפרנקפורט וברדלהיים בבית הדפוס הידוע של וואלף היידנהיים בראשית שנות ה-20, באותה עת שהוציא שמיד את לוחותיו שלו, היו אף הם במתכונת כיס, אך היו מצומצמים יותר. במרכזם עומד הלוח היהודי השבועי והחודשי שבו מסומנים ציוני השנה היהודיים, החגים, התעניות ופרשיות השבוע, ובצדם תאריכי הלוח הכללי עם ציון הירידים המרכזיים. ללוח השנתי נוספו מדורי מידע ובהם רשימה מפורטת של שווקים וירידים (בגרמנית בתעתיק עברי), שנעדרו מן הלוחות הנזכרים אשר נדפסו באמשטרדם, וכן כרוניקה יהודית קצרה. עמודים אחדים מוקדשים לזמן התפילה בבית הכנסת בק"ק [קהילה קדושה] פפד"מ [פרנקפורט שעל נהר מיין], זמן שחרית בחול, זמן מנחה בחול, זמן קבלת שבת וזמן שחרית בשבת וי"ט, וזמן מנחה בשבת וי"ט (כתובים בדרך כלל בעברית) – שילוב שימושי של קודש וחול, בעוד שהמדורים מעידים בדרך כלל על מידע הקשור במסגרת הדתית של חיי היהודי.⁷⁷

הלוחות שיצאו מבית דפוס זה או אחר היו זהים במהדורותיהם כל שנה תוך עדכון תאריכים וחידושים מעטים במשך השנים. אך עם זאת היו לוחות שהציעו גם מידע "רפואי" בגרסה עממית, כגון "הקזת דם סוד גדול הועתק מפתבי רופאים ומפתבי הרמב"ם ז"ל שהוא בדוק ומנוסה איזה ימים בחודש הם טובים להקזה ובאיזה ימים הם סכנה ובאם שיעבור יסתכן ח"ו בלתי תרופה".⁷⁸ הלוח שימש אפוא אמצעי למעקב יומיומי לשם טיפול 'רפואי' שוטף.

תופעה דומה נמצאה בלוח קדום יותר, משנת תקל"א, שנדפס בזולצבאך, שהכריז בשער על מידע "רפואי" דומה: "לוח משנת תקל"א לפ"ק... וגם החגים הנוצריים והם מוגין משנה חדשה שלהם וגם הירידים ושווקים ממדינת אשכנז... פולין... וטוב או לא טוב להקזיז הדם מידי יום ביומו. ושאר דברים חדשים". בלוח זה היו "ציורים בתכלית היופי כאשר נדפסו מעולם" והם ציורי המזלות של כל חודש בחודשו.⁷⁹

לוחות השנה ציר נאמן (1814-1816) של יוסף פרל

יותר משהייתה השפעה ז'אנרית כללית של הלוחות הרגילים, כגון אלה שהוזכרו, על לוחו של שמיד, קרוב לוודאי שהייתה זו השפעת הלוח ציר נאמן שהוציא יוסף פרל בטרנפול בשנים 1814-1816.⁸⁰ ללוח זה צורף מוסף ספרותי בשם "לוח הלב", ובכך הקדים פרל את שמיד והכהן בשילוב לוח שימושי ומעשי עם מוסף חינוכי-ספרותי. תבנית הלוח הייתה גדולה יותר מלוחות הכיס והיא דמתה לגודלם של

המשכיל האמיתי: בלשוננו, במחשבתו ובהליכותיו – וכן האומנויות: הציור, הנגינה והמחול.

יש להניח כי כרכי ציר נאמן עמדו לפני שלום הכהן ואנטון שמיד בעת שתכננו את השנתון והלוח החדשים, וכי התפיסה שמאחורי מוסף ספרותי-חינוכי זה חלחלה אל תכנונם, וקרוב לוודאי כי הם הושפעו ממנה. כפי שייראה להלן מהדיון בחומר שנכלל בככורי העתים, יש קרבה רבה בין לוחותיו של פרל והפרסומים של הכהן ושמיד. לא זו בלבד, אלא שניתן להצביע לא רק על דמיון במדורים אלא גם על חומר בלוח הלב לשנת תקע"ד וציר נאמן לשנת תקע"ו שקרוב לוודאי שימשו את שלום הכהן בהכנת בכורי העתים. לדוגמה, המאמר התלמודי "לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהי קשה כארז", על פי מסכת תענית, נדפס בלוח הראשון לשנת תקע"ד ונחזר ונדפס בככורי העתים כרך א במדור 'סיפורי מוסר ואמרות מן התלמוד' בגרמנית באותיות עבריות. גם הסיפור על אליעזר איש ברתותא, אף הוא על פי מסכת תענית, נדפס פה בפרוזה עברית מקראית, והוא נחזר ונדפס בככורי העתים כרך א בגרמנית בתעתיק עברי.⁸⁸ הוא הדין במאמר היסטורי מתקופת בית שני על הקיסר הרומאי קאיוס קליגולה שציווה להעמיד את פסלו במקדש, אשר נחזר ונדפס בככורי העתים בגרסתו הגרמנית.⁸⁹

הלוח החדש עתים מזומנים שהדפיס אנטון שמיד

על רקע זה, ולאור תפוצתם הרבה, כמשוער, של לוחות השנה, החליט אף המו"ל אנטון שמיד להוציא לוחות ולהכניס חידושים בתבניתם ובתוכנם של לוחות הכיס. עד כה הוא הוציא לאור ספרי קודש ואף ספרי חול לרוב בשלהי המאה הי"ח ובמאה הי"ט כמתועד ברשימת ספרים שיצאו בהוצאתו אשר נדפסה בכרך א (תקפ"א) של בכורי העתים.⁹⁰

הקמת בתי הדפוס העבריים בווינה באה בעקבות האיסור שהטילו השלטונות על יבוא ספרים עבריים מדפוסי חוץ לארץ ומתן זכאות לנוצרים בלבד להוציא ספרים עבריים. אנטון שמיד, שהתחיל דרכו כסדר אותיות בבית דפוס אוריינטלי, רכש במשך הזמן את בית הדפוס והיה אחד המו"לים העיקריים שהפיצו ספרי קודש וספרי לשון עבריים ברחבי הממלכה.⁹¹ עתה גמר שמיד בלבו לפנות לקהל יעד משכילי ולנסות לעניין אותו בתוצר חדש ופרקטי, בתבנית חדשה ומושכת – כערכה כפולה: כתב-עת עברי וכן גם לוח לשימוש יומי. יש להניח כי שמיד רצה גם לשרת את השלטון במגמתו להשכיל את היהודים.

כאמור, שמיד פרסם הודעה על הופעתם העתידה של הלוח עתים מזומנים ושל השנתון בכורי העתים, בעקבות פנייתם של "יהודים משכילים, המעוניינים לקדם את החינוך המוסרי והאתיקה של בני עמם". לדבריו, הם ביקשו לה"פרסם מפקידה לפקידה את פירות הספרות העברית החדשה, ובעיקר קטעים של המאמרים המעניינים ביותר מתוך המאמרים האהובים, וכן בנוסף על כך, פריטים שונים מן ההיסטוריה העתיקה והחדשה של האומה, ומתחום ידיעות חול וכתבים אחרים הנאים לרוח הזמנים והנאורות."⁹²

הפרוייקט החדש הותחל עם מינויו של שלום הכהן, כאמור, כ"מומחה ספרותי" בדפוסו, ושעל כן, הודיע שמיד, כי "עסקי הדפוס שלי יכולים עתה לקבל מגמה חדשה ומשופרת".⁹³ משאלתם

אבותינו, ותעשו הטוב והישר בעיני אלהים ואדם!"⁸² היגדים אלה נשמעים מסורתיים לכל דבר תוך הדגשה על מוסר השכל והשילוב של עשות הישר בעיני אלוהים ואדם גם יחד. המחבר מסביר את שילוב הלוח עם החלק הספרותי באומרו כי אגב העיון בלוח בשבת או במועד (בוודאי במנהגים או בתאריכי הזיכרון) יבוא הקורא גם לעיין בדברי המוסר והלקח, "דברים הנעימים לנפש" (ב ע"א).⁸³ החלק הזה סודר בארבעה מדורי משנה:

א. סיפורי מופת מן התלמוד והמדרש בעיקר וממקורות אחרים שמטרתם "ללמד חכמה ומוסר ולקח טוב". בחומר מובא המדרש על "הלכה ואגדה" – בזכות האגדה שלב העם נוטה אחריה (ג ע"ב); סיפור בשבח "לשון נקיה" (ד ע"ב), ואחר ל"התפלל בשלום המלכות" (ו ע"א); וכן סיפור משלוני ממקור חוץ בשם "אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו" שכבר נדפס בהמאסף.⁸⁴

ב. ביולוגיה – תיאור החי למינהו בכותרת "בחנית הטבע סדר כל החיים למיניהם ממדרגה התחתונה עד העליונה", ובהם התולעים, השרצים, הדגים, החיים במים וביבשה (אמפיביים), הציפורים, היונקים והאדם (יא ע"א); חלק זה תופס 28 עמ' והוא עוסק ב"יצורים הראשונים מתולעת הגשם ועד העכבר המצרי; המשך המדור ותיאור יתרת החי באים בלוח לשנת תקע"ו.⁸⁵ מטרת המדור מוצהרת בראש הגיליון ברשימת התוכן: "תולדת היצורים, להגיד גבורות ה'" (ב ע"א).

ג. "משלי מוסר ומליצה, לתת אמרי שפר, וללמד מוסר השכל ותוכחת חיים" (ב ע"א) – 6 עמודי משלים.

ד. "חידות ומאמרים יקרים לשנן ולחדד את הנפש המשכלת" (ג ע"ב) – 3 עמודי חידות.

ארבעה מדורים אלה משקפים את מגמתה וערכיה של ההשכלה העברית בספרותה: סיפורי התלמוד משמשים מקור והדרכה להנהגה מוסרית תוך הדגשת ההקפדה על טוהר הלשון ויחס חיובי כלפי השררה. המאמר הביולוגי מבטא את שאיפת המשכילים לחנך ללימודי החול ולידיעת המדע לשם הרחבת אופקיו של היהודי והכשרתו להיות בן התרבות האירופית בדרכו להשגת הזכויות המבוקשות. אך מעבר לזה, המאמר "סדר כל החיים למיניהם ממדרגה התחתונה עד העליונה" לא רק מבטא את שאיפת ההשכלה אלא גם את רוח ההשכלה בהיותו מבוסס על תפיסת הנאורות את "שלשלת ההווה" (Vast Chain of Being) בפרשנותה היהודית-המשכילית, הרואה את אדם לא אי-שם ב'סולם-ההווה' אלא כנזר הבריאה.⁸⁶

משלי מוסר היו אף הם פופולאריים הן בהמאסף והן בככורי העתים וכן גם החידות. יש להדגיש, כי כל החומר בלוחות של פרל נכתב בעברית. בלוחותיו ביקש פרל לחנך את קוראיו וללמדם השכלה כללית. דוגמה לכך תשמש סקירה אנתרופולוגית על תחומי עיסוקם של בני האדם שמונה העורך כ"ראשי החכמות, אשר לתפארת האדם" ותיאור התפתחותם עם התקדמות הציוויליזציה האנושית: עבודת האדמה, הבניין, המדידה, הרפואה, חכמת הטבע, תכונת הכוכבים, הדיבור, ההיגיון, המוסר, הציור, הניגון, והמחול.⁸⁷ אין ספק שכוננת העורך הייתה לרמוז על מלאכות שונות שיוכל היהודי המודרני לבור לעצמו, תוך הדגשה לא רק על מלאכות אלא גם על תכונות מיוחדות לאדם, כגון הדיבור, ההיגיון והמוסר – שיישומן המתאים מציינ את

הוא שהשפיע על העורך והמו"ל בקונצפציה של **עתים מזומנים** ושל **בכורי העתים**. הכרונולוגיה, תאריכי בית המלוכה, מידע על ליקויי המאורות ובעיקר מהותו החינוכית-ספרותית של החלק הספרותי – כל הנושאים האלה שנכללו **בציר נאמן** חוזרים ומופיעים בצורתם החדשה בלוח **עתים מזומנים** או בשנתון **בכורי העתים** שהוציא שמיד. כאמור, סיפורי מוסר מן התלמוד ומאמר היסטורי מימי בית שני שנדפסו **בציר נאמן** צצים ומופיעים **בבכורי העתים**.¹⁰⁰ אמרות חכמה מן התלמוד שנדפסו **בציר נאמן** הופיעו גם כן כמדור בתדירות רבה **בבכורי העתים**. זאת ועוד: כפי שנראה בהמשך, מידע רב, כגון מועדי מרכבות הזנאר, טבלאות מיסים ועוד, נמסר בהרחבה גם בתוך **בכורי העתים**. ובכן, על פי התפיסה האדיטוריאליה החדשנית של שמיד, הלוחות וכרכי **בכורי העתים** השלימו אלה את אלה, וחומר מן הלוח הועבר גם ל**בכורי העתים**. **בכורי העתים**, בתפיסתו המקורית ובשנתו הראשונה, היה אפוא אלמנט – שנתון לספרות ולמידע שימושי. ראיה זו של **בכורי העתים** לא הוצגה בדרך כלל על-ידי חוקרי העיתונות וספרות ההשכלה העברית אם משום שלא נתנו לבם כלל ללוח **עתים מזומנים** ולמקומו המרכזי **בבכורי העתים**, או משום שהמידע האינפורמטיווי הרב שהושמט תוך כריכת עותקי השנתון בשנתיים הראשונות (ושנמצא רק בעותקים נדירים בכמה ספריות מחקר¹⁰¹) לא היה ידוע להם.

קהל היעד בתכניתו של המו"ל היה אפוא מעורב. מחד גיסא הייתה כוונת המו"ל להגיע לקהל משכילים, סוחרים ואנשי מעשה, ומאידך גיסא לא להזניח קהל מסורתי המקפיד על זמני התפילות. ואפשר שלא היה קיטוב, לפי תפיסתו, וגם הקהל המודרני נזקק למידע הקשור בבית הכנסת. ויש להניח, כי במחשבה תחילה היה קהל היעד של הלוחות ושל כתב-העת אחד ואולי זהה, כפי שנשמע מהצהרת המגמה בשער הכרך הראשון של **בכורי העתים**.

מן המידע המשתקף מהלוחות וכן מהודעתו של המו"ל ומשער הכרך הראשון מסתבר כי מאחורי הוצאת כתב-העת החדש על-ידי אנטון שמיד עמדה תפיסה מיוחדת שהדריכה את המו"ל ואת העורך הראשון. היה זה ניסיון מיוחד במינו לשלב ספרות עם מסחר, השכלה עם מידע שימושי, עיונים ודיונים עם לוחות מיסים – ניסיון המהווה מגמה חדשה בספרות ההשכלה.

האם היה זה חידושם של שמיד והכהן? הרי קדמו לו תופעות דומות: שילוב של ספרות ולוח כבר נעשה, כאמור, על-ידי יוסף פרל **בציר נאמן** בשנים 1814-1816. וכן שנתיים לפני הוצאת השנתון, בשנת 1818, הופיע לוח השנה *Almanach für die Israelitische Jugend* שפרסם ד"ר ירמיה היינמן הנזכר, אשר ערך גם את ידידיה, וגם בו היה שילוב של לוח וספרות,¹⁰² ולא מן הנמנע ששמיד והכהן הלכו גם בעקבותיו. ואף על פי כן, גם אם לא היו הראשונים בחידוש זה, היה בביצוע התכנית ובהיקפה משום תרומה חשובה לפרסומים הפריודיים של ההשכלה בעברית. אך שילוב זה של לוח אלמנכי ושנתון התמיד רק שנתיים ימים, ולאחריהן פסק הלוח להופיע.

מדוע חדל שמיד להדפיס את הלוח **עתים מזומנים**? תשובה לכך ניתנה רק בסוף כרך ג של **בכורי העתים** במאמרו של המגיה לזר שטייניץ, "אמר המגיה". לדבריו, הלוח צורף לשנתון בשני כרכיו הראשונים, אך המו"ל לא הצליח להפיץ את הלוח במתכונתו הגדולה: "ועתה הנה ראה האדון הנכבד אנטאן שמיד, את העם הזה, כי לא

של אותם "יהודים משכילים" תתגשם לנוכח הוצאתם לאור של הפרסומים החדשים, דהיינו: לוח שנה ובו מידע רלוואנטי בן-הזמן וחומר שלדבריו לא נדפס עד כה בלוחות שנה יהודיים, כגון מידע אסטרונומי, כרונולוגיה, וכן הודעות ומידע כללי. הלוח יתגבר, לפי דבריו, בכתב-העת עשיר-התוכן – **בכורי העתים**.

הלוח החדש נדפס בגודל שמינית הגיליון, הזהה לגודלו של **בכורי העתים**, תבנית גדולה יותר מלוחות הכיס הסטנדרטיים שהוזכרו לעיל. כנראה הדפיס שמיד באותה שנה גם לוח כיס וגם לוח קיר, לפי המשתמע מסיום ההודעה ומרשימת הספרים שנתפרסמה **בבכורי העתים**.⁹⁴

הלוח **עתים מזומנים** א, לשנת תקפ"א, כולל כרונולוגיה של ההיסטוריה האנושית תוך ציון תאריכים חשובים בהיסטוריה היהודית והאוסטרית,⁹⁵ סימני רבעי הירח (**עתים מזומנים**, א: ה' תקפ"א), מידע על ליקויי מאורות ועונות השנה ותחילתן (**עתים מזומנים**, א: ה'-ו'. תקפ"א), תחזית מזג האוויר (**עתים מזומנים**, א: ז'-י'. תקפ"א), סדרי בית הכנסת והתפילות בחגים ובימים מיוחדים (**עתים מזומנים**, א: י'-ט"ו. תקפ"א), סוף זמן קידוש לבנה, זמני תפילת מנחה וקבלת שבת (**עתים מזומנים**, א: ט"ו, ט"ז. תקפ"א), מאמר בדבר הלוח העברי מאת המגיה לזר שטייניץ (**עתים מזומנים**, א: ל'-ל"א, ל"ב. תקפ"א), ועוד. בלוח העברי-לועזי לשנת תקפ"א מובא מידע על חגי ישראל ופרשיות השבוע, תאריכים חשובים בלוח הלועזי ומועדי ירידים בערים מרכזיות באירופה.⁹⁶ בשער הלוח נדפס:

עתים מזומנים הוא לוח לשנת תקפ"א לפ"ק (ולפי מנינים מיום ב' כ"ז טבת 1821) כולל קביעת השנה בשלימותה לפי חשבוננו ולפי חשבון העמים, מולדי הלבנה וארבעה חילופיה [...] נעבסט בייאגעפינטעם וואהרשיינליכעם וויטערורונגסגאנג, רעליגיעזען פערפארונגסרעגעלן, מיט וויסען איינשרייבעלעטטעלן צור בעמערקונג דער אייננאמהע אונד אויסגאבע, דער הייזליכען געשעפטע, טאגעזאטצונגען, וועכעלעפערפאלצייט, אונד אנדערן געשעפטס-אונד פאמיליען-אנגעלעגענהייטען אויך קאן נאך בעזאנדערס יעדער, דער עס ווינטשט, הירצו ערהאלטען איין געהאלטרייכעס פרעמיענבוך פיר דיא פלייסגע יוגענד, בעטיטעלט **בכורי העתים** [כולל תוספת תחזית מזג האוויר הצפוי, מנהגי הדת, עם דפי כתיבה לבנים] [ריקים] לרישום הכנסות והוצאות של עסקי הבית, התעריף היומי, תאריכי פרעון שטרות, וכן עניינים עסקיים ומשפחתיים נוספים. ובנוסף על כך, במיוחד, כל המעוניין יוכל לקבל שי, ספר עשיר-תוכן לבני הנעורים החרוצים בכותרת **בכורי העתים**].⁹⁷

בשנתו השנייה, נדפס הלוח **עתים מזומנים** ב, לשנת תקפ"ב, באותה מתכונת קודמו, כולל כל המדורים הנזכרים, תוך עדכון לשנת תקפ"ב, וכמובן עדכון הלוח שישקף את השנה החדשה.⁹⁸ כן מובא בו המשך המאמר על הלוח העברי מאת המגיה לזר שטייניץ.⁹⁹

ואכן, בהשוואה ללוחות הכיס הנזכרים, הלוח של שמיד מצטיין בחומר מגוון לרוב ומידע שלא היה בלוחות האחרים. גם תבנית הדפוס שלו, הגדולה מלוחות הכיס הנוחים לטלטול, העידה על מהותו כאלמנט לעיון. עם זאת, אין ספק שהלוח **ציר נאמן** שהוציא יוסף פרל הוא

7. סקר אירועים, צווים קיסריים, מאורעות חשובים וכדומה;
8. מידע שימושי וחינוכי מגוון לעסקים ולידע כללי, כגון: תעריפי בולי הכנסה, טבלאות חישוב שונות (לריבית, בולי מס וכדומה), מידע על סדרי הדואר, מרחקים בין ערים באירופה, ירידים שנתיים ועוד.¹⁰⁸

חלוקה זו משקפת את מדורי השנתון, שקביעתם הסופית הייתה שונה רק במעט.

מעניינת במיוחד הערת המו"ל שאם תהיה היענות חיובית בקהל הקוראים, ושוחרי הספרות העברית יביעו את רצונם לראות כרכים נוספים בכל שנה, כי אז יופיע כרך שני אחרי מחצית השנה, בסביבות הפסח, וכן גם להבא. כמו כן קורא המו"ל ליהודים נאורים לתמוך בשנתון על-ידי משלוח חומר על התרבות היהודית ועל החינוך במקומותיהם. הוא מבטיח שמאמריהם יידפסו כהלכה וכי ישולם להם שכר סופרים, תופעה נדירה ביותר בפריודיקה העברית בתקופה זו. ככל הידוע לא הופיע כרך נוסף באמצע השנה; אך השנתון בכורי העתים החל לצאת בראשית שנת תקפ"א והתמיד בהופעתו במשך 12 שנה ברציפות שאפשר להעריכה.

מגמתו של כתב-העת על פי השער

גם אם לא פרסם שלום הכהן מאמר מערכת בפתח השנתון, השער המפורט בעברית ובגרמנית של בכורי העתים נועד לשמש כמעין מצע אידיאולוגי. מגמתו המוצהרת של כתב-העת ניתנת לשחזור על פי השער של כרך א. וכך, השינויים שהוכנסו לכיתוב השערים בשנים הבאות אכן משקפים את השינויים במדיניות העריכה של העורכים המתחלפים של כתב-העת.

בשער הכרך הראשון לשנת תקפ"א נדפס: "בכורי העתים הם פרי תבואה לשנת תקפ"א הכוללים כמה דברים נחמדים, וענייני מדע ותועלת, נועדים לברכת הורים, להוביל שי לבניהם השומעים לקולם, למען ישמע חכם ויוסיף לקח".

בהמשך השער מופיע הכיתוב בגרמנית באותיות עבריות: "אין ניטצליכעס אונד לעהררייכעס געשעפטס-אונד אונטערהאלטונגסבוך אויף דאז יאהר תקפ"א צום נייאיהרס-געשענק פיר געבילדעטע הויזפעטער אונד הויזמיטטער אלס פרעמיענבוך פיר דיא פלייסיגע יוגענד". (כמובא בעיול השער ב'מפתח'): "ספר מועיל ומאלף לעסקים ולהנאה לשנת תקפ"א כשי לראש השנה לאבות ואמהות משכילים וכפרס {של ספר} לבני הנעורים החרוצים".¹⁰⁹

מה משמעות ההכרזה האדיטוריאליה הזאת של העורך או המוציא לאור (שוואכשטיין סובר שהייתה "בומבסטית"¹¹⁰) לגבי מהותו של כתב-העת, ומה משמעות ממנה על דרכם בתכנון השנתון ובעריכתו? בראש ובראשונה מוצג שם השנתון בכורי העתים, ולא מן הנמנע ששמו של כתב-העת בכורי תועלת, שכאמור הופיע באמשטרדם שנה קודם לכן, בתק"פ, השפיע על בחירה זו ובא לציין את ביכורי היצירה במרכז העברי החדש בווינה. אך עוד קודם לכן, בתחילת המאה, ב-1809, הופיע באמשטרדם קובץ אחר בשם בכורי חנוך, שייכתן שאף שמו עמד לנגד עיני העורך.¹¹¹ השם בכורי העתים מבטא אפוא את הרעיון של ראשית התבואה והפרי, דהיינו, מטאפורה לתחילת היצירה העברית בזמנים החדשים הללו במקומה החדש בווינה. כתב-העת מזוהה כמכיל "פרי תבואה" – והם ביכורי יצירה

רצתה נפשם בלוח גדול כזה, כ"א בלוח קטן כאשר נדפס עד הנה, אם מפאם [מפאת] כי כבד מהם הדבר לשאתו בחיקם, אם מפאת כי על ידו יתרבה כסף מחירה של המחברת הזאת, ואין יד כל אדם משגת לקנותה, לכן אמר האדון הנ"ל להשמיטו מהיום והלאה, להקל מעל הקונים כסף מקנתה ולהוסיף במקום הלוח הנ"ל שאר דברים נחמדים המלמדים לאדם דעת".¹⁰³ הערכה דומה ושמץ ביקורת על הדפסת הלוח עתים מזומנים הובאו במאמר העורך בתחילת כרך ט.¹⁰⁴ מסתבר אפוא כי התפיסה של המו"ל בדבר שילוב שני הפרסומים לא צלחה: הלוח היה גדול מדי מכדי לוח כיס נישא, ואף העלה את מחיר השנתון. וכך נכשל הניסיון, אך דווקא כישלון זה העלה את בכורי העתים לדרך עריכה שונה, לזהות אחרת כתקופון עברי ממש, שעורכיו האחרים הצליחו במידה זו או אחרת לקבוע אותו כנותן הטון בספרות העברית בארצות האימפריה האוסטרו-הונגרית.

ג. מגמות בעריכת בכורי העתים א-ג בידי שלום הכהן: "ספר מועיל ומאלף לעסקים ולהנאה"

מפליא הדבר, שבפתח כרך א של בכורי העתים לא פרסם העורך כל מנשר פומבי בעברית או בגרמנית בדבר תוכנו ומהותו של השנתון החדש, בניגוד למקובל בפריודיקה העברית והכללית. שלום הכהן היה עורך מנוסה, שכאמור ערך את שלושת הכרכים האחרונים של המאסף החדש, ואף כתב את המנשר בשורת מאספים חדשים לקראת חידוש הוצאתו לאור של המאסף בשנת תקס"ט (1808).¹⁰⁵ הוא גם כתב את מאמר פתיחה להמאסף החדש בשם "דבר אל הקורא", שבו מסר פריטים על חידוש הוצאת כתב-העת ועל דרכו ותוכנו. ואף על פי כן, לא טרח לכתוב מאמר פתיחה עם צאת בכורי העתים.¹⁰⁶ קרוב לוודאי, כי מבחינה טכנית, ה'הודעה' של המו"ל, שהופצה בנפרד כחצי שנה לפני הופעת השנתון, ואחר כך צורפה ונכרכה בסוף כרך א של בכורי העתים, מילאה תפקיד זה, שהיה יש בה מידע מפורט על תוכנו של השנתון ועל זיקתו להמאסף ולחוגי המשכילים.¹⁰⁷ מבחינה זו דמתה הודעתו זו של שמיד לחלל הבשור, הפרוספקט של המאסף, שהופץ חצי שנה לפני צאת החוברת הראשונה, וכן לבשורת ספרים חדשים, המנשר על חידושו של המאסף, שהוציא שלום הכהן, שאף הוא נדפס לפני החוברת הראשונה.

ה'הודעה' של המו"ל בדבר בכורי העתים

הודעתו זו של המו"ל מבשרת על התכנית להוציא לאור את הלוח והשנתון, אך חלקה הגדול מוקדש לדרכו של השנתון ולתוכנו, ומבחינה זו הריהי מהווה מנשר פומבי לקראת הוצאתו של בכורי העתים. בהודעה מונה שמיד את שמונת מדורי השנתון העתיד לצאת לאור:

1. רשימות מן ההיסטוריה היהודית;
2. ביוגרפיות של יהודים מפורסמים;
3. סיפורי מוסר ואמרות מוסר מן התלמוד;
4. מבחר מתוך המאסף;
5. 'שירים ומכתבים חדשים' – שירים ומאמרים על נושאים שונים;
6. חדשות מן המולדת, ובעיקר בנושאי תרבות, חינוך, בתי ספר, ומוסדות סיוע ורווחה ליהודים בארצות האוסטרו-הונגריות, וכן גנאלוגיה של בני משפחת המלכות וסקירה של מושלי אירופה;

הספרותי והעיוני ובו גם מבחר המאסף, לקט מפתח העת העברית הראשון.

תפיסה שונה של עריכת כתבי-עת עברי: המאסף ובכורי העתים

העורך החדש של בכורי העתים מודע היטב לכך שהוא בא אל הקורא העברי המשכיל בעקבות המאסף, כתב-העת העברי הראשון של ההשכלה בגרמניה, שכבר "נודע בשערים". יש להניח כי לעורך הייתה מחויבות להמשך עיתונות ההשכלה וספרות ההשכלה, דבר שהתבטא בניסיונותיו החוזרים לשוב ולהוציא את המאסף מחדש, שהביאו לחידושו על-ידי 1809 – וכן בעצם העתקת תומר רב מתוך המאסף המקורי והדפסתו החוזרת, מלה במלה, בבכורי העתים. ואכן, הרעיון להוציא את בכורי העתים התבסס בעיקרו על ההשפעה המצטברת של המאסף וזכר המאספים הראשונים כאבות המייסדים של ההשכלה העברית. כמו כן גברה הדרישה לבמה ספרותית בעברית שתשקף את המציאות החדשה ותיתן לה ביטוי ספרותי מקומי, אך גם תחזור ותביא מן ה'קלסיקה' של המאסף, כפי שנשמע מדברי המו"ל בהודעתו הנזכרת.¹¹³ העובדה שהעורך האחרון של המאסף היה גם העורך הראשון של בכורי העתים גישרה וקשרה בין שני כתבי-העת ואף ציינה מעין תחושה או שאיפה להמשכות. ואכן, הנטייה בביקורת הספרותית ובהיסטוריה של הספרות הייתה לראות בבכורי העתים, כדברי לחובר, "כעין המשך ישר מן המאסף", ביחוד מזה, מן המאסף החדש, שהוא היה עורכו.¹¹⁴ ואף על פי כן, היה זה המשך על פני השטח בלבד, שכן בעיקרה הייתה דרך העריכה של שני כתבי-העת האלה שונה זו מזו.

כעורך כתבי-עת שיצא אחת לשנה, היה שלום הכהן מונקה על-ידי תפיסת עריכה שונה מזו של המאסף, שיצא, בדרך כלל, אחת לחודש, או אחת לשלושה חודשים, ועל כן, יצר רצף הופעה יותר קבוע, יותר תדיר, וקיים קשר יותר הדוק בין הופעת גיליון אחד למשנהו.

תפיסה זו עיצבה את הקשר עם הקורא. בהמאסף היה קיים קשר מתמיד עם הקורא, ואף נוצר דיאלוג עימו, כגון: השאלות והתשובות בעניין ביאורי פסוקים, חידות, דיון בין הקוראים-הכותבים במילים נרדפות בלשון, ועוד. ואילו השנתון בכורי העתים לא יכול היה לקבוע מערכת יחסים מתמדת, ואכן הדבר ניפר בחומר המודפס. יוצא מגדר זה החומר שהועתק מתוך המאסף והובא כאן. ובכן, בהמאסף נוצר קשר עם הקורא שהתבטא בהשתתפותו בחומר ובמכתבים אל המערכת, ואילו בבכורי העתים דבר זה אינו ניפר, ובוודאי לא בשנים הראשונות.

ולא רק הקשר עם הקורא אלא גם הקשר עם הסופר המשתתף היה שונה. בעוד שסביב המאסף נוצרה מיד קבוצה – וגם בהמשך הופעתו הייתה קיימת תחושה איתנה של היווצרות חבר סופרים השוקד יחדיו למען פעולה משותפת ולמען הישגים בקידום ההשכלה – אין הרגשה כזאת בכרכים הראשונים של בכורי העתים. אין תחושה של ניסיון להציג אידיאולוגיה משכילית ולא ניכר מאמץ משותף להגשים אותה ולהיאבק עליה; ובוודאי אין הדבר נראה בצורה בולטת בכרכים הראשונים, אף כי בכרכים המאוחרים מצטברת תרומתם הספרותית של כמה סופרים ומקבלת אופי קבוצתי של חוג משכילים יוצר.¹¹⁵ פה ושם נרמז על קשר בין העורך וסופריו בדברי הקדמה למאמר או

במסגרת הספרות היפה לסוגיה השונים וכן כתיבה עיונית ומחקרית בכלל. ההסבר מפרט מיד את מהות היצירה: "דברים נחמדים, ועניני מדע ותועלת". זו מחולקת אפוא לשלושה: בלטיסטיקה, ידע, וחומר שימושי. החומר נועד, לפי הכיתוב, ל"ברכת הורים" – היגד הנשמע חיובי לבטח, אך אמביוולנטי ולא מוגדר. יש להניח כי הוא מבוסס על המבטא המקראי "ברכת ה'" (דברים לג, כג) שמשמעו: התוצאה של ברכת ה', דהיינו: הצלחה ואושר. בהקשר לטקסט בוודאי כוונתו להצלחת ההורים – אם בעסקים (?) או בגידול הילדים, ואכן, נאמר מיד כ"שי לבניהם השומעים בקולם" והחכם ילמד לקח; וכך מסתבר כי שכן לימוד – לימוד.

הטקסט מבקש לרמוז על תרומת בכורי העתים להידוק הקשר המשפחתי בין הורים לילדיהם – הורים נאורים ובני נעורים שקדנים ההולכים בדרכיהם. כמובן, נשאלת השאלה: האם הטקסטים של בכורי העתים, שניתן כ'פרס' או 'שי', מתאימים ל"בני הנעורים"? ובאיזה גיל מדובר? יש להניח, שהביטוי "בני הנעורים" מכוון לצעירים בשנות העשרה המאוחרות ובשנות ה-20 המוקדמות לחייהם, שרמתם האינטלקטואלית הייתה מתאימה לחומר הנדפס ושגילו עניין בהשכלה. אך בין המשתתפים היו גם צעירים יותר.¹¹²

השער מדגיש אפוא ידע מועיל ושילוב של ידע והנאה – "לעסקים ולהנאה", כנאמר בשער, כמעין גרסה עברית מודרנית של מימרתו של הורטיוס: "utile dulci". גם כאן באה לידי ביטוי גישתם החדשה של המו"ל (והעורך?) לשילוב לימודים ועסקים, כמגמה חדשה בחיי התרבות של המשכיל העברי ורה-אורינטציה של היהודי המודרני לענייני העולם הזה, לחיי המעשה, לפעילות המועילה לכלל, ולחיי התרבות העברית.

השילוב של העברית והגרמנית בטקסט של השער מעיד אף הוא על קהל היעד ועל השינויים שחלו בקהל הקוראים האינטליגנטי שהמו"ל והעורך, על פי תפיסתם, השכילו להתאים עצמם אליהם.

הזיקה להמאסף: השוואת השערים של הירחון והשנתון למרות הצהרות הזיקה להמאסף, השוואת השערים של בכורי העתים ושל המאסף אינה מעידה על השפעה כלשהי של כתב-העת העברי הראשון על מקבילו האוסטרי, או על רצון העורך להראות במודע קווי זיקה בין שני כתבי-העת. בשער המאסף הראשון נכתב: "המאסף לשנת התקמ"ד כולל שירים ומכתבים אשר נאספו ונקבצו יחד על-ידי אנשי חברת דורשי לשון עבר בקעניגסברג". כיתוב זה קצר ביותר, ובכוונתו להודיע – בתמציתיות מרבית – על תוכן הירחון, שיכיל שירים ומאמרים, וכן הוא מוסר מיהו הגוף הציבורי המוציא לאור את הירחון, דהיינו: חברת דורשי לשון עבר.

ואילו במנשר נחל הבשור פירטו עורכי המאסף את תוכנו ומטרותיו של כתב-העת, דבר שעורך בכורי העתים לא עשה. לדבריהם, "המאסף... יאסוף לכל מחנות המדע והמוסר כתבים מפתחים שונים"; דהיינו, הייתה להם תפיסה מאגאזינית של חומר היצירה העברית – וכתב-העת היה מאסף של חומר מגוון. ואילו בכורי העתים נטה להגיש חומר המונחה על-ידי שתי המטרות המוצהרות בשער הכרך הראשון: לעסקים ולהנאה. החומר המיועד לצורך עסקים מובא בסוף הכרך ועניינו חומר שימושי ומעשי, טבלאות מיסים, מידע על מרכבות הדואר וכדומה, ואילו החומר המיועד להנאה הוא החלק

5. רפאל מאהלר, **דברי ימי ישראל דורות אחרונים**, א' 2 (מרחביה, 1954), עמ' 81.
6. Sulamith, Herausgegeben von D. Fränkel und Wolf, I (Leipzig, 1806), S. 29. המאמר, מאת דוד פרנקל, נדפס בעמ' 12-40. התרגום לפי ישראל צינברג, **תולדות ספרות ישראל**, ה' (מרחביה, 1959), עמ' 258.
7. יוסף קלוזנר, **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**, א' (ירושלים, תש"ך), עמ' 279; ראובן פאהן, "פרקי השכלה", **כתבי ראובן פאהן**, ב' (סטניסלבוב, תרצ"ז), עמ' 102-104; פ. לחובר, **תולדות הספרות העברית החדשה**, א' (תל-אביב, תרפ"ח), עמ' 130, 135; בן ציון כ"ץ, **רבנות, חסידות, השכלה**, ב' (תל-אביב, תשי"ט), עמ' 204; שמעון ברנפלד, "הספרות העתית בלשון עברית", **השלה**, י"ז (תרס"ז-ח'), עמ' 298. כאמור, ואכשתיין פרסם מבוא ארוך על **בכורי העתים**, עורכיו, סופרי ורקע הופעתו. ראה Bernhard Wachstein, *Die hebräische Publizistik in Wien*, I (Vienna, 1930). בתקפ"ח פרסם דוד זאמושיץ שיר המהלל את תרומת המאסף וסופריו, ובחקדמה הוא מקשר בין המאסף ו**בכורי העתים**: "עת נצני המאספים נראו שנית במחנה העברים בספרי בכורי עתים" (**בכורי העתים**, ח': 255-256. תקפ"ח).
8. *Ankündigung für Freunde der hebräischen Litteratur* (Berlin, 1818) חוברת בת 15 עמ', כרוכה בסוף כרך א' של המאסף החדש (1809) בעריכת שלום הכהן, המצוי בספריית המדינה בברלין. בתכניתו לפרסם על כך מאמר נפרד. הכרוז נדפס גם כמאמר בידידיה (בלא הדוגמאות בעברית): "*Ankündigung für Freunde der hebräischen Litteratur*." *Jedidja*, II, 1, 1, S. 117-122. ייתכן שהתכנית לא יצאה לפועל בגלל מותו של בישנל, אחד משני החתומים על הכרוז, ב-27 בדצמבר 1818. כחצי שנה לאחר הופעת הכרוז (על פי נקרולוג שנדפס ב**שולמית**, כרך ה', חלק 2, גיליון 3 (1818-1819), עמ' 215-216; תודתי ליוהאנס ולנטין שוורץ, המכין עבודת דוקטור במרכז משה מנדלסון בפוטסדם על העיתונות היהודית בגרמניה, על שהביא נקרולוג זה לידיעתו).
9. "קול קורא", נדפס בספרו של א. מ. הברמן, **מפרי העש והעת** (ירושלים, תשמ"א), עמ' 47-50. הברמן לא ציין את המקור לפרסום זה. יעקב טורי דיווח אף הוא על ניסיונם של ירמיה היינמן ומשה בישנל לעניין חותמים על אנתולוגיה של המאסף המקורי. ראה *Jewish Periodicals in Germany, 1817-1837*, Keshet, 11 (1992), p. 11e.
10. ראה **שער להשכלה: מפתח מועד להמאסף, כתביהעת העברי הראשון** (תקמ"ד-תקע"א), עמ' 203.
11. המאסף מוקדש לתקנ"ט לפ"ק פה קאסל, כתבי"ד (1799) של כתביהעת המצוי בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בטראסבורג, שעליו פרסם וולטר רול (Walter Röhl) מאמר. יש בכתב-היד 64 עמ' בעברית + עמוד הערה בעברית 6 + עמודי הערות בגרמנית. ראה: "The Kassel 'Ha-Meassef'" Walter Röhl, "An Unknown Contribution to the Haskalah," *The Jewish Response to German Culture*, Jehuda Reinhartz, ed. (Hanover & London, 1985), pp. 32-50.
12. כתבי"ד המאסף נמצא בספריית הרוזנטליאנה באמסטרדם: **כתר תורה המאסף דברי מליצה** הגונים ועריכים ומשלי מוסר וספורי] נחמדים שנאספו יחד (קוברדן, תקע"ה) מאת מאיר דה וולפט (Meier de Wulft).
13. על דרכו בדפוס של אנטון שמיד, ראה בהערה 91. פרטים על העסקתו של שלום הכהן בדפוסו של שמיד, ראה בהודעתו של אנטון שמיד, שנשפחה לכרך א'. ראה, אנקידנדינג איינעס פאללשטענדיגען איראעליטישען קאלענדערס אויף דאז יאהר תקפ"א. אונטער דעם טיטעל: **עתים מזומנים** נעבטס איינעם אינהאלטסרייכע... אונטערהאלטונגסבוך... בעטיטעלט: **בכורי העתים** [הודעה על לוח שנה יהודי שלום לשנת תקפ"א תחת הכותרת: **עתים מזומנים** ומצורף לו ספר עשיר תוכן... בשם **בכורי העתים**] [הודעה] / אנטון שמיד. **בכורי העתים**, א': שלושה עמודים בלתי ממוספרים. בסוף הכרך. תקפ"א. הכותר המלא נדפס בטקסט ליד הערה 68. עוד על כך בהספד/ בייגריפה שכתב לטריס על שלום הכהן: מאיר הלוי לטריס, "מכתב להזכיר", **בכורי העתים החדשים** (תר"ו), עמ' ע"ג-ע"ז (עם פטירת שלום הכהן); נדפס גם כביוגרפיה ב"תולדו ר' שלום בר"י הכהן", מאת מאיר הלוי לטריס, במהדורת עמל ותוצה (לבוב, 1869) לשלום הכהן, בראש הספר, עמ' 2-

בהערה, ופה ושם נדפסים מאמרים הכתובים כמכתבים המופנים אל משכילים אחרים, אך הקשר אינו הדוק כפי שהיה בחבורת המאסף. היעדר מאמרים פרוגרמטיים או מבואות לרוב הכרכים, להוציא את ארבעת הכרכים האחרונים (תקפ"ט - תקצ"ב), העיד על חוסר קו מערכת אידיאולוגי מגובש.

עריכת **בכורי העתים** בשלוש השנים הראשונות הייתה בידי העורך המייסד, שלום הכהן, ואחר עברה, אחת לשנתיים לערך, לידי עורכים אחרים, אף כי שמותיהם לא הובאו בראש הכרכים, וכמה מהם אף לא נזכרו כעורכים בהודעות המו"ל. שלום הכהן (1845-1771), סופר, משורר ועורך, היה משיירי המשכילים הראשונים בגרמניה. עד אז כבר הוציא כמה מספריו, כגון **ספר משלים**, **מטעי קדם על אדמת צפון** (1807), **משלי אגור** (1809), פואמות על אברהם, דוד ונבות היזרעאלי ברוח האפוס שירי **תפארת של ויזל**, **עמל ותוצה** (1812), מחזה אלגורי, ועוד.¹¹⁶

הערות

- * עוד על כתביהעת **בכורי העתים** והרקע להופעתו, ראה בספרי **בכורי העתים - בכורי ההשכלה: מפתח מועד לבכורי העתים, כתביהעת העברי של ההשכלה בגליציה**, שיצא לאור בהוצאת מאגנס, 2005.
1. פנייתו של שלום הכהן ליצחק אייכל נדפסה בספרו כתב ישר (וינה, 1820), עמ' 95-96, וכן בספרו של מאיר הלוי לטריס, ספר מכתבי עברית (וינה, 1868), עמ' 136-137. "קום נא עתה אדוני", קורא שלום הכהן הצעיר, בן הכ"ו, אל העורך הוותיק אייכל, "כי כאיש גבורתך, שנס עוד כגבר מתנד, אולי תוכל להקימה [את השפה העברית] מעפר, ותתחדש כנשר נעוריה... אם תשוב להוציא מכתבי המאסף". הוא שוטט את בקשתו: "הקם נא לעזרתי, ולעזרת שפה העברית". הכהן מבטיח לאייכל כי רבים מעוניינים בחידוש המאסף גם מחוץ לגרמניה וכי יוזמתו והשתתפותו יעודדו גם אותם לתת יד למפעל. הכהן שלח לאייכל באותה הזדמנות את ספר משלי אגור שיצא בתקנ"ט (בהקדמתו ציין התאריך ט' אייר תקנ"ט; מכתבו לאייכל תוארך י"ז נחמס [אב] תקנ"ט). תשובתו של אייכל הביעה ייאוש מוחלט: "גם אנכי טעמתי את קפעת כוס התרעלה אשר עבר על עם יהודה ועל משכיליו. חלפו ימי האהבה, עברו ימי הברית אשר היו ביני ובין בני ישראל; עת נראו נצני החכמה ותפרת לשון עבר לתלה ולתפארת, אז יצאו נערי בני ישראל ללקוט מפרי תבונתה דבר יום ביומו. נסו ואינם - אהה! אף לא יוסיפון שוב; מיום אמרו בלבכם לאמור: מלאה כל הארץ דעה, מאסו בלשון אבותיהם, וישליכוה אחרי ג'נים; גם אותי שכחו ויעזבוני כערער בערבה" (הכהן, כתב ישר, עמ' 96; לטריס, **מכתבי עברית**, עמ' 137).
2. שלום הכהן, **בשורת מאספים חדשים**, עמ' 2-15 + שער. כרוך בראש המאסף, ח'. תקס"ט. פרוסקט בלתי ידוע זה מצאתי בספריית המדינה בברלין, ואפרסם אודותיו מאמר נפרד **בדפים למחקר בספרות**, 14-15 (2005). ראה על כך בספרי **שער להשכלה: מפתח מועד להמאסף, כתבי העת העברי הראשון** (תקמ"ד-תקע"א) (ירושלים, תשס"א), עמ' 95 בעיול 'הכהן, שלום'; וראה עוד על כך להלן בהערה 105. יכן ראה התכתובת בין הכהן ואייכל בהערה 1.
3. הכהן, **בשורת מאספים חדשים**, שם, עמ' 8-9.
4. יהודא ליב בן זאב, "הצעה", **אוצר השירים**, א' (וינה, תקס"ז), עמ' 17-18 (המספור שלי), על ירידת השפה 20 שנה לאחר פטירת משה מנדלסון, שבפעולותיו רואה בן זאב את המפנה המהותי בכיוון תחיית השפה. בן זאב מונה כסיבה אחת את החומרות ורדיפת הבצע שפעלו בעם והגדרה אחר לימודים המועילים לפרנסתם וכן לימודי החול ובנוסף להם לימודי מוזיקה ומחול, כך שלא נותר פנאי ללמוד עברית: "...והנה ירדה השפה עשר עלות ממעלות אשר עלתה בימי חייו [של מנדלסון]. כי אשר ידעו לשונה לא ילמדו בספרי והקוראי בספריה לא ידעו לשונה. ולא נשאר מכל ההמון כי אם ההתאמצו' בלמוד שאר הלשונות, ושפת עברית כעוטיה על עדרי חבריה".

14. כן ראה אצל קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ב' (ירושלים, תש"ד), עמ' 289; פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 107; פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א', עמ' 133.
14. ראובן פאהן, תקופת ההשכלה בווינה, א' (וינה, 1919), עמ' 11; פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 144.
15. לא כל המשכילים התייחסו בחיוב לכתב הסובלנות; מגדלסון עצמו, למשל, הסתייג ממנו. ראה, מאהלר, דברי ימי ישראל דורות אחרונים, א', עמ' 71; קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א', עמ' 122. וכן ראה, פאהן, תקופת ההשכלה בווינה, א', עמ' 15. יהודי וינה, לעומת זאת, קיבלו את כתב הסובלנות באהדה רבה. ראה Steven Beller, *Vienna and the Jews 1867-1938* (New York, 1989), p. 128. Robert S. Wistrich, וכן, *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph* (Oxford, 1990), pp. 17-19. עוד על כתב הסובלנות ותקנותיו של יוסף השני, ראה Paul P. Bernard, "Joseph II and the Jews: The Origins of the Toleration Patent of 1782," *Austrian History Yearbook*, IV-V (1968-1969), pp. 101-119. וכן, Max Grunwald, *Vienna* (Philadelphia, 1936), pp. 145-163. וכמו כן, אברהם יעקב בראוור, "יוסף השני ויהודי גאליציה", השלח, כ"ג (תרע"ו-תרע"א), עמ' 333-343, 427-434.
16. ראה, מאהלר, דברי ימי ישראל דורות אחרונים, א', עמ' 195-196; וכן Erich Zöllner, *Geschichte Österreichs* (Vienna, 1979), S. 324.
17. ראה, שמואל אטינגר, תולדות ישראל בעת החדשה, ג', תולדות עם ישראל (תל-אביב, תשכ"ט), עמ' 44, 70, 124. עוד על תיקונו של יוסף השני, ראה ישראל ברטל, "'The Heavenly City of Germany' and 'Absolutism à la Mode d'Autriche: The Rise of the Haskalah in Galicia,' Toward Modernity[:] The European Jewish Model, Jacob Katz, ed. (New Brunswick, 1987), p.35.
18. פאהן, תקופת ההשכלה בווינה, א', עמ' 15, 27; פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 147, 165.
19. ראה, פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 211-212.
20. ראה, מאהלר, דברי ימי ישראל דורות אחרונים, א', עמ' 206. על יהודי גליציה בווינה, ראה M. Henisch, "Galician Jews in Vienna," *The Jews of Austria*. Josef Fraenkel, ed. (London, 1967), pp. 361-363.
21. צינברג, תולדות ספרות ישראל, ו' (מרחביה, 1960), עמ' 27.
22. פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 102. מעניין שלילינבלום השתמש עוד קודם לכן באותו ביטוי בהתייחסו למעבר ההשכלה מברלין לגליציה, בכתבו: "אחרי שיצאה ההשכלה העברית הצעירה והפועה מברלין מקום-מולדתה וידיה על ראשה..." (משה ליב ליליענבלום, "אבות ההשכלה העברית בליטא וגליציה", לוח אחיאסף תרס"ג, [שנה י'], עמ' 351). בוודאי שאין לקבל את הנוסח הפשטני שמציע ברנפלד: "במקום המאסף התחיל לצאת ספר שנתי: בכורי העתים" (שמעון ברנפלד, "הספרות העתית בלשון עברית", השלח, י"ז [תרס"ז-י"ח], עמ' 298).
23. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א', עמ' 135.
24. מאהלר, דברי ימי ישראל דורות אחרונים, א', עמ' 193-206. ראה גם Robert S. Wistrich, "The Modernization of Viennese Jewry: The Impact of German Culture in a Multi-Ethnic State," *Toward Modernity[:] The European Jewish Model*, pp. 45-46.
25. מאהלר, שם, עמ' 206. לטריס מזכיר מגיהים נוספים; ראה, מאיר הלוי לעטעריס, "דברים אחדים הנוגעים לתולדות מלאכת הדפוס", בכורים, ב' (תרכ"ו), עמ' 20-38. על תולדות הדפוס בווינה ראה גם פאהן, תקופת ההשכלה בווינה, א', עמ' 27 ואילך; פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 165-185. בין הסופרים המגיהים שעבדו אצל שמיד: שמואל רומאנילי היה בווינה בין השנים 1798-1793 (פאהן, תקופת ההשכלה בווינה, א', עמ' 29; פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 29; קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א', עמ' 311-312); יהודה ליב בן זאב, בין השנים 1799-1811 (פאהן, תקופת ההשכלה בווינה, א', עמ' 38; פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 53-51); שלמה לוויזון, בין השנים 1815-1820 (פאהן, תקופת ההשכלה בווינה, א', עמ' 53; פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 67; קלוזנר, שם, עמ' 14.
26. פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 175. וכן ראה Hans Tietze, *Die Juden Wiens* (Leipzig, 1935), S. 172.
27. מאהלר, דברי ימי ישראל דורות אחרונים, א', עמ' 206.
28. פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 103. עוד על אנטון שמיד ראה בהערה 91.
29. ואכשטיין, "Die hebräische Publizistik in Wien, I, xv, וכן Tirza Lemberger, "Bikure Haitim und Kerem Chemed Ein Spiegelbild Ihrer Zeit?," *Kairos Zeitschrift für Religionswissenschaft und Theologie*, 36-37 (1994-95), S. 168.
30. צינברג, תולדות ספרות ישראל, ו', עמ' 25.
31. ראה למברגר, "Bikure Haitim und Kerem Chemed Ein Spiegelbild Ihrer Zeit?," *Kairos Zeitschrift für Religionswissenschaft und Theologie*, 36-37 (1994-95), S. 270-280. ואילו לטריס טען שהכהן בא לגור בווינה ושהה בה לפחות שנתיים (לטריס, "מכתב הזכיר", בכורי העתים החדשים [תר"ו], עמ' 74; נדפס גם ב"תולדות... ר' שלום בר"י הכהן", במהדורת עמל ותוצאה לשלום הכהן, בראש הספר, עמ' 7; לטריס חזר על כך גם במבוא למהדורת הצופה לבית ישראל מאת יצחק ארטור שהוציא לאור [וינה, תרי"ח], עמ' xii). גם פרידברג מוסר שהכהן קיבל רישיון מגורים בווינה במסגרת עבודתו בבית הדפוס של אנטון שמיד. ראה, חיים דובעריש פריעדבערג, תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה... (אנטוורפן, תרצ"ז), עמ' 99. גם יהודה ייטלש עבר לגור בווינה בשנת תק"ץ משמונה מגיה בבית דפוסו של שמיד. ראה, פריעדבערג, תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה... (תרצ"ז), עמ' 100; פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 123.
32. בן ציון כ"ץ, רבנות, חסידות, השכלה, ב', עמ' 204.
33. Sulamith, Herausgegeben von D. Fränkel und Wolf, Leipzig, 1806. Siegfried Stein, שולמית הפועה בין השנים 1806 ו-1848 בהפסקות. ראה, "Die Zeitschrift 'Sulamith,'" *Zeitschrift für Geschichte der Juden in Deutschland*, 7 (1937), S. 196-226. כן ראה יעקב טורי, "קווים להתפתחות העתונות היהודית בגרמניה", קשר, (מאי 1989), עמ' 4; Jacob Toury, "Jewish Periodicals in Germany, 1817-1837," *Keshet*, 7 (1992), p. 7. עוד על דרכו של שולמית, ראה מיכאל מאיר, בין מסורת לקדמה (ירושלים, תש"ן), עמ' 44-46 ובספרו האנגלי: Michael A. Meyer, *Response to Modernity* (New York, 1988), pp. 28-30. Michael A. Meyer, *The Origins of the Modern Jew* (Detroit, 1967), pp. 119-121. David Sorkin, *The Transformation of German Jewry*, ראה Jewry 1780-1840 (New York, 1987), pp. 82ff. צינברג, תולדות ספרות ישראל, ה', עמ' 258-260. וכן, ראובן מיכאל, "תרומת כתבי-העת 'שולמית' להיסטוריוגרפיה היהודית החדשה", ציון, 39 (1974), עמ' 86-87. מיכאל סובר אף הוא ש"עורכי שולמית גם ראו עצמם כממשיכי דרכו של המאסף" (שם, עמ' 87).
34. ראה, מרדכי בוירא ומיכאל גרץ, תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, א' (ירושלים, 1996), עמ' 327-330.
35. על מהות השם שולמית, ראה ניתוחו של ורנר גרוסרט, Werner Grossert, "Sulamith die Friedliebende aus Dessau 1806-1848" (Dessau, 2001), S. 3-14. הוא מקשר את השם עם שירו של ראמלר "שולמית ואוֹזֹבִיָה" שנכתב עם פטירת משה מגדלסון.
36. Wolf, "Erklärung der Titelvignette," *Sulamith*, I, 1 (2, August 1806), S. 164.
37. שולמית, כרך א', חלק א', חוברת 5, נובמבר 1806, עמ' 410-414, מאת העורך דוד פרנקל.
38. שם, כרך א', חלק ב', חוב' 4, 1807, עמ' 236-242.

39. שם, כרך א', חלק א', חוב' 6, דצמבר 1806, עמ' 412-424.
40. שם, עמ' 493-496.
41. הלל שיחה מאת הרב הגדול החכם המפורסם כבוד מהורר אהרן חארינר אב"ד דק"ק אראד (דיאלוג) / אהרן חארינר [חורין]. בכורי העתים, ד': 2/43. תקפ"ד.
42. ראה, צינברג, תולדות ספרות ישראל, ה', עמ' 258-259.
43. ראה גרוסרטר, "Sulamith" die Friedliebende aus Werner Grossert, Dessau 1806-1848, S. 113.
44. J, 1 (1817), eine religiöse, moralische und pädagogische Zeitschrift יידידיה Jedidja, בשער. על יידידיה, ראה טורי, Toury, "Jewish Periodicals", Keshet, 11 (1992), pp. 7e-8e; טורי, "קווים להתפתחות העתונות היהודית בגרמניה", קשר, (מאי 1989), עמ' 5; ראה גם מיכאל מאיר, Meyer, The Origins of the Modern Jew, p. 119.
45. J, 1 (1817), S. 53-54 יידידיה Jedidja.
46. שם, עמ' 57-60. השירים מאת א. קאלקאר וא[הרן] ראזענבאך; המכתמים מאת מ. פר. (מימון פרנקל) ומאת מאיר שלעטטער וש - ה ה- (שם, עמ' 219-218).
47. "מי זה אוהב לשכון שלום עד קבר", שם, עמ' 78, המחבר על פי התוכן.
48. שם, עמ' 215-218, 84-79, 260-255 והמשכים בכרכים הבאים. תרגום קודם נדפס בהמאסף: "מות הבל" בתרגום מימון פרנקל, המאסף, י' 2: 1-ו' מ'. שבת, תקע"א. הוא ידוע כמשה מנדלסון השני, וחיבר את פני תבל (אמשרטרם, תל"ב), שהינו אוסף של דברי יצירה והערכה ב'אנרים שונים, כגון סאטירות, דברי ביקורת, אפוסים ושירים.
49. J, 1 (1817) יידידיה Jedidja, עמ' 164-167, מאת מ. גדליה.
50. שם, עמ' 215-218, מאת מאיר שלעטטער.
51. שם, עמ' 287-292. שיר בכותרת זו נדפס גם בהמאסף ובכורי העתים: [קארל וילהלם] ראמלר, "לגבר משכיל אל הגילה" [שיר מתורגם מגרמנית]. בכורי העתים, ב': 53-56. תקפ"ב [המאסף, א': צ"ז-ק'. ניסן, תקמ"ד].
52. יידידיה Jedidja, I, 2 (1817), עמ' 201-209, על יובל בית החולים בלונדון; שם, II, (1819-1818), עמ' 57-62, שני שירים, "ליום אסיפת חברת נזה צדק", בית החולים היהודי בלונדון, וכן שיר אחד בתרגום לאנגלית. השיר מאת אדיסון, "מזמור לתודה", נדפס ביידידיה, II, 1 (1818-1819), עמ' 65-68; ראה בכורי העתים: ג'וזף אדיסון, "מזמור לתודה" [שיר מעובד] / ש.כ. [מתרגם], בכורי העתים, א': 104-106. תקפ"א.
53. יידידיה Jedidja, II, 2 (1818-1819), עמ' 133-134 (קארו), 142-144 (האלטרן).
54. בכורי תועלת חבור כולל, שירים, מאמרים למודים, ומכתבים אשר נחברו ונאספו יחד על ידי אנשי חברת תועלת. אמשרטרם ה' תקפ"פ. ראה את ה'מבוא' לבכורי תועלת (תקפ"פ) מאת שמואל מולדר ואחרים. בספריית הרוזנטליאנה מצוי כתבי-יד של דיווחי חברת תועלת על הדיונים והפעולות מאת שמואל מולדר; ראה קצור רשומי האסיפות לחברת תועלת (תקע"ח), שמספרו HS. 354'. על בכורי תועלת ראה המאמרים המובאים בהערה 111.
55. ראה הערה 111 והטקסט לצדה.
56. ראה המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' מ"ח, ועיין בספרי דור המאספים בשחר ההשכלה: תרומתם של סופרי המאסף, כתבי-העת העברי הראשון, לסיפורת השכלה העברית בראשיתה (ישראל, תשס"א), עמ' 40.
57. בכורי תועלת (תק"פ), עמ' ד'-ו'.
58. שם, עמ' ל"ב-ל"ו.
59. שמואל מולדר, "תהלת ה' ומעוז נפלאותיו לבני אדם", שם, עמ' ל"ז-נ"ה.
60. שם, עמ' י"ד-ל"ב ובייחוד עמ' כ"ט.
61. שם, עמ' נ"ו. והשווה, המאסף, ג' (תקמ"ו), עמ' ר"ו-ר"א.
62. בכורי תועלת (תק"פ), עמ' נ"ו-נ"ט. הרמיה לוויל שחיבר את אמרי שפר, ביאור על ספר בראשית (ליק, 1868) מהדורת 'מקצי נרדמים' (שם, עמ' נ"ח).
63. שם, עמ' ס"ו-פ"א.
64. אלכסנדר טל, "רכסי בני איש וקנאתם", שם, עמ' פ"ב-ק"י.
65. שמואל מולדר, "נאם חברת תועלת", שם, עמ' ק"ג-ק"ב.
66. שם, עמ' ק"ג.
- Jacob Toury, Die Jüdische Presse im Österreichischen Kaiserreich 67. (Tübingen, 1983), S. 9. עוד על ביקורו של ליברמן בווינה, ראה פאהן, תקופת ההשכלה בווינה, א', עמ' 82-79; פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ראובן פאהן, ב', עמ' 189-192; Michael Silber, "The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary," Toward Modernity[:] The European Jewish Model, p.122; ליברמן, ראה בספרי Moshe Pelli, The Age of Haskalah (Leiden, 1979), פרק v, עמ' 91-112.
68. אנקינדיגונג איינעס פאלשטענדיגען איזראעליטישען קאלענדערס אויף דאז יאהר תקפ"א. אונטער דעם טיטעל: עתים מזומנים... [הודעה] / אנטאן שמיד. בכורי העתים, א': שלושה עמודים בלתי ממוספרים. בסוף הכרך. תקפ"א. הודעה נפרדת החורגת מגודל העמודים הרגילים, המצויה בעותק בספריית הרוזנטליאנה באמשרטרם. ההודעה תחומה בתאריך י"ג אדר תק"פ בווינה. התאריך הלועזי: "איום מערץ 1820" שגוי, שכן י"ג אדר היה ב'28 בפברואר, 1820. ראה הערה 13 לעיל. התרגום המילולי הוא מסורבל ומשום כך הוספנו סוגריים מסולסלים { } לציון אפשרות של השמטה לצורך קריאה רהוטה: "וכפרס {של ספר} לבני..."
69. לכשייארם להבא על חומר בכורי העתים שהוא בגרמנית, הכוונה לגרמנית בתעתיק עברי, אלא אם כן יצוין אחרת.
70. ראה לעיל ליד הערה 68.
71. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ב', עמ' 30; ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ו' (מרתביה, 1960), עמ' 25, וכן גם מנחה גלבוט, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה (ירושלים, תשנ"ב), עמ' 62.
72. ראה הטקסט המלא ליד הערה 92.
73. על לוחות קיר וכיס ראה מאמרו של א. מ. הברמן, 'ה'לוח' העברי בהתפתחותו ודרכי תפוצתו, מפרי העט והעת (ירושלים, תשמ"א), עמ' 53-60. נדפס גם בספר ד"ר ברוך בן-יהודה (תל-אביב, תשמ"א), עמ' 517-522. כן ראה מאמרו של רוברט סינגרמן על לוחות שנה וספרי שנה, Robert Singerman, "Almanacs and Literary Annuals in Jewish Literature," Jewish Book Annual, 47 (1989-1990), pp. 73-82, ומאמרו של גיל היטנמיסטר, "לוחות כיס ולוחות קיר (מאות 18 ו-19) משתי גניזות בגרמניה", דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, ט', 4 (1986), עמ' 183-189. על הלוחות שיצאו לאור בברלין במאה ה'י"ח וה'י"ט ובבית הדפוס של ה"Freischule, ראה Josef Meisl, "Berliner Jüdische Kalender," Soncino-Blätter, II (1927), S. 41-54.
74. הנקראים על שם קבוצת הכוכבים ובראשם סיריוס הזורח יחד עם החמה באותה תקופה.
75. לוח של שנת המשת אלפים תקמה לבריאת עולם (אמשרטרם, תקמ"ה), בדפוס פרופס, ללא מספור העמודים.
76. לוח של שנת חמשת אלפים תקעט לבריאת עולם (אמשרטרם, תקע"ט), בדפוס יעקב פרופס כ"ץ; וכן: לוח של שנת חמשת אלפים תקפ"א לבריאת עולם (אמשרטרם, תקפ"א), בדפוס יעקב פרופס כ"ץ; לוח של שנת חמשת אלפים תקפ"א לבריאת עולם (אמשרטרם, 1820), בדפוס יוחנן לוי רופא.
77. לוח תק"פ לפ"ק (פראנקפורט ורעדהיים, תק"פ), בדפוס וואלף היידינהיים; לוח תקפ"א לפ"ק (פראנקפורט ורעדהיים, תקפ"א), בדפוס וואלף היידינהיים; לוח תקפ"ב לפ"ק (פראנקפורט ורעדהיים, תקפ"ב), בדפוס וואלף היידינהיים. הלוחות המובאים בהערה זו ובקודמתה נמצאים בספריית אוניברסיטת חיפה במחלקה לספרים נדירים, ותודתי לספרנית חנה רונצווייג שהעמידה אותם לרשותי. לוחות תקפ"א מאמשרטרם, הרשומים בהערה הקודמת, נמצאים בספריית רוזנטליאנה באמשרטרם. רשימת לוחות נוספים נמצאת בקטלוג של פירסט Julius Fürst, Bibliotheca Judaica, III (Leipzig, 1863), S. 374. כמוכן, תופעת הלוחות המשיכה גם לאחר מכן. התקופון בכורי השנה לשנת ה' תר"ד (1843/4), שיצא באמשרטרם, כלל לוח שנה בצדו הלועזי. כמו כן ראה קונטרסו של משה שאליט, לוחות אין אינזער ליטעריאטור פון מענדעלי מוכר ספרים ביז דער היינטיקער צייט (ווילנה, 1929); אחד הלוחות היה לוח סוחרים, שיצא על ידי ש"י אברמוביץ בוויילנה בתרל"ט לשנת תר"ם, שכלל "בתוכו לוח חדשי ישראל... וכנגדו לוח

91. על תולדותיו של שמיד ודרכו בדפוס, ראה לעטעריס, "דברים אחדים הנוגעים לתולדות מלאכת הדפוס", *בכורים*, ב' (תרכ"ו), עמ' 20-38. וכן, פריעדברג, *תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה...* (תרכ"ז), עמ' 94-101. ראה עליו ועל בית הדפוס והספרים שהדפיס Anton Mayer, *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482-1882* (Vienna, 1887), s. 143-148. ערך אנציקלופדי על אנטון שמיד נדפס באנציקלופדיה היהודית: Joseph Jacobs and S. Mannheimer, "Schmid, Anton von," *Jewish Encyclopaedia* (מאמר באתר), וכן בלקסיקון הביוגרפי, ed., *Österreichische biographisches Lexikon 1815-1950*, X (Vienna, 1994), S. 241. על שמיד ובתי דפוס אחרים בווינה, ראה פאהן, *תקופת ההשכלה בווינה*, א', עמ' 27-29, 48-49; פאהן, "פרקי השכלה", *כתבי ראובן פאהן*, ב', עמ' 66-67, 165-185. "אנתון ג'מ" Raphael Julius von Schmid — Royal Printer and Nobleman, *Jewish Book Annual*, pp. 195-202 (1993), s. 51. ב-1807 התפרסמה הודעה בת שני עמודים בשם אנטון שמיד על הוצאת מחזורים בתרגום לגרמנית מאת וואלף היידנהיים, בשם *קול מבשר*, המצויה בספרייה הלאומית ומספרה L1047. ב-1815 פרסם שמיד "מודעה" ארוכה על תכניתו להוציא לאור את המהרש"א, ספרי משניות, מאמר על דקדוק לשון המשנה "מאת המשכיל ר' שלמה לעזריאהו", ובו הוא מציע תכנית לרכישת הספרים על ידי חתימה מראש. *מודעה זה שנים רבות* (וינה, 1815), המצויה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, 4 עמ' בגודל פוליו, שמספרה L736. ב-1814 הגיש שמיד עותק אחד מכל הספרים שהדפיס – 133 עותקים סך הכול – לקהילה היהודית בווינה, וכך נהג גם כעבור זמן עם פרסום כותרים נוספים. הספרים הללו שימשו גרעין לספריית הקהילה בווינה. ראה Hacken, "The Jewish Community Library in Vienna: From Dispersion and Destruction to Partial Restoration," *Leo Baeck Institute Year Book*, 47 (2002), pp. 151-172, esp. p. 152. האקן מוסר על מתן הזכויות להדפיס ספרים עבריים בווינה לנוצרים בלבד (שם, עמ' 152, הע' 3). ג'ייקובס ומאנהיימר מדווחים על שי של מאות עותקים של ספרי המזרח הקרוב שהגיש שמיד לספריית המלוכה. ראה Jacobs and Mannheimer, "Schmid, Anton von," *Jewish Encyclopaedia* (מאמר באתר). ראה Tietze, *Die Juden Wiens*, S. 171. ספרים עבריים, 92. אנקינדיגונג איינעס פאללשטענדיגען איוראעליטישען קאלענדערס אויף דאז יאהר תקפ"א. אונטער דעם טיטעל: *עתים מזומנים*... [הודעה] / אנטאן שמיד. *בכורי העתים*, א': שלושה עמודים בלתי ממוספרים. בסוף הכרך. תקפ"א. ההודעה התומה בתאריך י"ג באדר תק"פ, דהיינו מחצית השנה קודם הופעת הלוח וכרך א' של *בכורי העתים*. וראה הערה 13 לעיל.
93. שם.
94. רשימה פאן אללערהאנד ספרים [רשימת ספרים שונים]. *בכורי העתים*, א': 208-205. תקפ"א. בסוף הרשימה מופיעים "לוחות. וואנדלוחות".
95. קראניק אדער צייטרעכנונג דער מערקווירדיגען וועלטבעגעבענהייטען [כרוניקה או חישוב הזמנים לאירועים חשובים בעולם] [מספר השנים מאז התרחשות אירועים היסטוריים בתולדות ישראל, אירופה ואוסטריה] / [אנונימי]. *בכורי העתים*, א': תקפ"א. *עתים מזומנים*, א': ג'-ד'. תקפ"א.
96. [לוח השנה, כספריות בחיבי העולם, נמצא בספריות אוניברסיטת תל-אביב, / [אנונימי]. *בכורי העתים*, א': תקפ"א. *עתים מזומנים*, א': י"ז-כ"ט]. תקפ"א.
97. עתים מזומנים הוא לוח לשנת תקפ"א לפ"ק (ולפי מגינם מיום ב' כ"ז טבת 1821) כולל קביעת השנה בשלימותה לפי חשבוננו ולפי חשבון העמים, מולדי הלבנה וארבעה חילופיה [...] [שער] / [המערכת]. *בכורי העתים*, א': תקפ"א. *עתים מזומנים*, א': [א']. תקפ"א. הלוח, הנעדר מרוב כרכי *בכורי העתים* המצויים בספריות בחיבי העולם, נמצא בספריות אוניברסיטת תל-אביב, היברו ויניון קולג' בסינסינטי וספריית ייווא בניוירק, ונכרך בדרך כלל בראש כרך א' של *בכורי העתים* (תקפ"א). ראה הערה 92.
98. עתים מזומנים הוא לוח לשנת תקפ"ב לפ"ק (ולפי מגינם מיום ג' ח' טבת 1822) כולל קביעת השנה בשלימותה לפי חשבוננו ולפי חשבון העמים, מולדי הלבנה וארבעה חילופיה [...] [שער] / [המערכת]. *בכורי העתים*, ב': תקפ"ב. *עתים מזומנים*, ב': [א']. תקפ"ב. הלוח, הנעדר מרוב כרכי *בכורי*
- הרוסים עם התגים והצומות והטבעלין של בית מלכנו ולוח חדשי הנוצרים בחוץ לארץ. גם הרבה דברים מועילים ופרקים גדולים בהלכות דרך ארץ והמסחר... והכל בסדר יפה ובשפה ברורה וקלה לתועלת הסוחרים" (צילום השער, שם, עמ' 15). נראה כי מגדלי ערך את לוחו על פי מסורת הלוחות בעשור השני לאותה מאה (וראה להלן).
98. [לוח רוסייה-פולין משנת תקע"ג] נדפס בתקע"ב, השער חסר; העותק נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ומספרו S/23 v 3723, עמוד בלתי ממוספר.
99. [לוח זולצבאך משנת תקל"א], נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ומספרו S/O 23 v 3760, בשער.
100. *לוח על שנת התקע"ד* (שער חיצון), *לוח השנה משנת חמשת אלפים תקע"ד* לבריאת עולם לחשבון עם ישראלי עם לוח נוצרי רומא, ולוח יונים ורייסען וחגאות שלהם... ונוסף לזה לוח הלב אשר כל קורא בו ימצא מרגוע לנפשו" (טארנאפאל, [תקע"ד]). כעבור שנה שינה פרל את השם ל*ציר נאמן*. ראה, קלוזנר, *היסטוריה של הספרות העברית החדשה*, ב', עמ' 300-301. וכך, הלוח השני: *ציר נאמן לשנת התקע"ה*, "לוח השנה משנת חמשת אלפים תקע"ה לבריאת עולם לחשבון עם ישראל עם לוח נוצרי רומא, ולוח יונים ורייסען עם ימי הגיהם... ונוסף לזה לוח הלב אשר כל קורא בו ימצא מרגוע לנפשו" (טארנאפאל, תקע"ה). מנוחה גלבוה הוציאה את החלקים הספרותיים של *לוח הלב* לשנים: תקע"ד, תקע"ה, תקע"ו, ללא הלוחות עצמם, באוניברסיטת תל-אביב (תל-אביב, [1973]).
101. ראה הדיון בדיון על "הלוח החדש עתים מזומנים".
102. *ציר נאמן לשנת התקע"ה*, שער החלק השני, דף א'.
103. מראי מקומות המובאים בסוגריים בגוף הטקסט מתייחסים למקור הביבליוגרפי הנידון בהערה קרובה, וכן להבא.
104. אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו [סיפור משלוני מתורגם מגרמנית] / ישראל קלייא. *המאסף*, ח': של"ט-שמ"א. אלוף, תקס"ט. וראה הדיון בסיפור זה בספרי דור המאספים *בשחר ההשכלה*, עמ' 84.
105. *ציר נאמן לשנת התקע"ו*, חלק שני, "בחנית הטבע", דף ט"ו ע"א ואילך.
106. ראה דיון בנושא זה בהקשר לשירת ההשכלה בספרי דור המאספים *בשחר ההשכלה*, עמ' 47, כולל מראי מקומות. ועיין בספרו של וילי, Basil Willey, *The Eighteenth Century Background* [Studies in the Idea of Nature in the Thought of the Period] (Boston, 1968), עמ' 47-48. וכן ראה את אמרתו של אלכסנדר פופ על שרשרת ההוויה, Alexander Pope, "An Essay on Man," *Eighteenth-Century English Literature*. Geoffrey Tillotson, et al., ed. (Fort Worth, 1969), p. 636.
107. *ציר נאמן לשנת התקע"ו*, חלק שני, "מה טוב ומה נעים שבת בני האדם יחד", דף ב' ע"א ואילך.
108. "לוח הלב", חלק שני מתוך *לוח השנה משנת חמשת אלפים תקע"ד*, סיפור ז': "לעולם יהיה אדם רך כקנה. ואל יהיה קשה כארז", בלא מספור. השווה: זייא ביגאנס וויא איין שילף, אונד ניכט הארט וויא איינע צעדער [לעולם] יהא [אדם] רך כקנה ואל יהא קשה כארז] (סיפור שני במדור 'סיפורי מוסר ואמרות מן התלמוד') / [אנונימי]. *בכורי העתים*, א': 29-30. תקפ"א. וכן: *ציר נאמן לשנת התקע"ו*, חלק שני, "אליעזר איש ברתותא", דף ו' ע"ב. השווה: פרייאגעביגקייט דעס אליעזר אייס ברתותא [נדיבותו של אליעזר מברתותא] (סיפור שלישי במדור 'סיפורי מוסר ואמרות מן התלמוד') / [אנונימי]. *בכורי העתים*, א': 31-32. תקפ"א, על פי תענית כ"ד ע"א.
109. *ציר נאמן לשנת התקע"ו*, חלק שני, "סכנה גדולה ליהודים, על אשר לא אבו לשמוע בקול קיסר רומי, קאיוס קאליגולא", דף י' ע"א ואילך. השווה: דאז בילדניס דעס קייזערס קאיוס אדער אונאיבערווינדליכע אנהנגליכקייט דער איוראעליטען אן דא רעליגיאן מאַזיס [דיוקן (צלם) הקיסר קאיוס או דבקותם הבלתי ניתנת לערעור של היהודים בדת משה] (מאמר שלישי במדור 'רשימות מן ההיסטוריה היהודית') / [אנונימי]. *בכורי העתים*, א': 12-13. תקפ"א.
110. רשימה פאן אללערהאנד ספרים [רשימת ספרים שונים], *בכורי העתים*, א': 208-205. תקפ"א. ספרים שנדפסו בבית הדפוס של אנטון שמיד העומדים למכירה. ראה עדכון הרשימה ב*בכורי העתים*, ב': 227-228. תקפ"ב. ראה רשימות ספרים אחרות בהערה הבאה.

108. ראה הערות 13 ו-68.
109. בכורי העתים הם פרי תבואה לשנת תקפ"א הכוללים כמה דברים נחמדים, ועניני מדע ותועלת... [שער כרך א'], בכורי העתים, א': בראש הכרך, תקפ"א. יש המתרגמים "איין ניטצליכעס אונד לעהררייכעס געשעפטס-אונד אונטערהאלטונגסבוך" "ספר מועיל ומאלף למסחר ולשעשועים" (קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ב', עמ' 30), או "ספר מועיל ומאלף לעסק ולשעשוע" (צינברג, תולדות ספרות ישראל, ו', עמ' 25); בחרתי לתרגם "ספר מועיל ומאלף לעסקים ולהנאה", שלדעתי מתאים יותר לציון החומר המצוי בשנתון ולרוח הזמן. על השימוש בסוגריים מסולסלים { } ראה לעיל בהערה 68.
110. ואכשטיין, Die hebräische Publizistik in Wien, I, רומז על כך בעמ' xvii.
111. על בכורי חנוך ראה יוסף מכמן, מכמני יוסף עיונים בתולדות יהודי הולנד וספרותם (ירושלים, תשנ"ד), עמ' 215-228; נדפס תחילה בלשונונו לעם, י"ז, ג' (תשכ"ו), עמ' 76-90; י"ח, ד'-ה' (תשכ"ז), עמ' 120-135. על בכורי תועלת ובכורי חנוך ראה מאמרה של פאולה טויהארטקינינג, "כתבי החברה האמסטרדמית 'תועלת' וההשכלה בגרמניה", מחקרים על תולדות יהודי הולנד, ה' (ירושלים, תשמ"ח), עמ' 226, 231-271. כתביהעת פרי תועלת נדפס באמסטרדם בעת הוצאת כרך ה' של בכורי העתים, בשנת תקפ"ה. טורי מעיר כי בכורי תועלת היה "מעין המשך ל'מאסף' שנסגר בגרמניה ומעין חלוץ ל'ביכורי העתים' של וינה". הוא גם מזכיר אפשרות של זיקה לשמו של השנתון בכורי העתים שיצא בווינה חצי שנה אחריו. ראה יעקב טורי, "ראשית העתונות היהודית בהולנד", ספר זכרון לבנימין דה-פריס (ירושלים, תשכ"ט), עמ' 327. בשנת תר"ד (1843) יצא לאור באמסטרדם כתביהעת בכורי השנה, הנושא אף הוא את השם הנידון.
112. כגון, חיים גינצבורג, בן הג"ז (בנו של הסופר המנוח דוב בער גינצבורג), שפרסם את השיר "קבורת ילד" בבכורי העתים, ב': 157-158. תקפ"ב. ראה בהערה מתחת לשיר. וכן ליאפולד ליב בהר"ר הירש דוקעס, בן הי"ג, שעבד שיר, "על מאמרי חז"ל", בכורי העתים, ד': 168. תקפ"ד. וגם מגדל שטרן, בן הי"ד.
113. אנקינדיגונג איינעס פאללשטענדיגען איזראעליטישען קאלענדערס אויף דאז יאהר תקפ"א. אונטער דעם טיטעל: עתים מזומנים... [הודעה] / אנטאן שמיד. בכורי העתים, א': שלושה עמודים בלתי ממוספרים. בסוף הכרך. תקפ"א. יצוין כי קיימת מסורת של העתקת חומר מכתביעת קודם: המאסף הביא קטעים נרחבים מקהלת מוסר (1750) בעריכת מגדלסון שאף נחזרו ונדפסו בבכורי העתים. ראה, כל מה דעביד רחמנא לטב עביד; חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה [קטעים משער ב' וג' של קהלת מוסר] (ראשון בסדרה) / [אנונימי]. בכורי העתים, ג': 85-90. תקפ"ג [המאסף, ב': צ'-צ"ה. אדר, תקמ"ה]; האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזו אילני דקא מלבלי [קטעים משער א' של קהלת מוסר] (שני בסדרה) / [אנונימי]. בכורי העתים, ג': 96-98. תקפ"ג [המאסף, ב': ק'-ק"ה. ניסן, תקמ"ה].
114. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א', עמ' 130. מורה מאוד קביעתו של יצחק זילברשלג, שבכורי העתים וכן גם המאסף חבים את צורתם ותבניתם ל-Tatler האנגלי שהופיע בראשית המאה הי"ח. ולא היא. שני כתביהעת היו רחוקים בצורתם ובתבניתם משבועון המוסר האנגלי. ראה Eisig Silberschlag, From Renaissance to Renaissance (New York, 1973), עמ' 101.
115. ואכשטיין סבור שכמה עורכים ניסו לרכז סופרים אחדים סביב כתביהעת. ראה בספרו, Die hebräische Publizistik in Wien, I, עמ' xxii, xxiv.
116. שלום הכהן, משלי אגור (ברלין, תקנ"ט), מטעי קדם על אדמת צפון (רדלהיים, 1807), עמל ותרצה (רדלהיים, 1812), שרשי אמונה (לונדון, 1815), כתב ישר (וינה, 1820).
- העתים המצויים בספרות ברחבי העולם, נמצא בספרות אוניברסיטת תל-אביב וחיפה, ספריית שער-ציון בית אריאלה בתל-אביב, ספרות היברו יוניון קולג' בניו-יורק וישיבה אוניברסיטה בניו-יורק, ונכרך בדרך כלל בסוף כרך ב' של בכורי העתים (תקפ"ב), או בין כרך א' וב'. [לוח השנה, תשרי-אלול תקפ"ב, אוקטובר-1821 ספטמבר 1822] / [אנונימי]. בכורי העתים, ב': תקפ"ב. עתים מזומנים, ב': "ז'-כ"ח]. תקפ"ב.
99. המשך מסדר הלוח בקצרה / [אנונימי]. בכורי העתים, ב'. תקפ"ב. עתים מזומנים, ב': כ"ט-ל"א. תקפ"ב. המשך המאמר "אמר המגיה" מעתים מזומנים, א': ל'-ל"א. תקפ"א. בכרך ג' של בכורי העתים (תקפ"ג), עמ' 236-240, נדפס מאמר שלישי, בכותרת זהה, "אמר המגיה", ובסופו מזהה המגיה: ליור ב"ר זלמן שטייניץ.
100. ראה לעיל ליד הערה 89.
101. כל המקורות הביבליוגרפים מציינים את מספר העמודים של כרך א כ-208. ואין הדבר כן. כותב שורות אלו איתר עותקים בודדים בספרות אוניברסיטת תל-אביב, היברו יוניון קולג' בניו-יורק וייווא בניו-יורק ובהם חלק שנעדר מרוב העותקים הידועים של בכורי העתים, הכולל מספר נוסף של עמודים: 209-256. חלק זה נעדר מרוב עותקי בכורי העתים המצויים בספרות ברחבי העולם: כולל מהדורת הפקסימיליה שנדפסה מחדש (על ידי, AMS Press, Inc., New York, 1968) ומהדורת המזעור (בהוצאת IDC, Inter Documentation Co.), ומצאתי אותו בעותקים בודדים בספרות אוניברסיטת תל-אביב, היברו יוניון קולג' בניו-יורק וייווא בניו-יורק. מפליא שביבליוגרפים לא שמו לב לכך שהתוכן "הקף הענינים", לכרכים א'-ח', אשר צורף לכרך ח', מכיא את החומר שנכלל בעמודים אלה. גם ואכשטיין אינו מודע לחומר זה ואינו מתייחס אליו בספרו. בכרך א', גם כרך ב' כולל חומר בלתי ידוע: רוב העותקים של כרך ב' מסתיימים בעמ' 228. ואילו החומר בכרך ב', מעמ' 229-296, נעדר מרוב כרכי בכורי העתים המצויים בספרות ברחבי העולם, ומצאתיו בשני עותקים בספרות אוניברסיטת תל-אביב וישיבה אוניברסיטה בניו-יורק. החומר זהה לבכורי העתים, א': 187-196. תקפ"א, ונדפס כמעט בלא שינוי.
102. סינגרמן מוסר שתוספת ספרותית הופיעה לראשונה בלוח זה. ראה, Singerman, "Almanacs and Literary Annuals in Jewish Literature," *Jewish Book Annual*, 47 (1989-1990), p. 73. על היינמן ראה לעיל בטקסט ליד הערה 44. כאמור לעיל, בלוחות העבריים של יוסף פרל, ציר נאמן, הופיעה תוספת ספרותית בשם "לוח הלב"; וראה לעיל בטקסט ליד הערה 80.
103. אמר המגיה [...] סדר הקביעות והדחיות [מסה על הלוח העברי] / ליור ב"ר זלמן שטייניץ. בכורי העתים, ג': 236-240. תקפ"ג. ההודעה על הפסקת הדפסתו של לוח השנה עתים מזומנים שצורף בעבר לשנתון בראש המאמר.
104. פתיחת בכורי העתים לשנת ה' תקפ"ט [הקדמה לכרך ט' ושיר] / "ש"ר. בכורי העתים, ט': 3-4. תקפ"ט.
105. שלום הכהן, בשורת מאספים חדשים (מנשר על חידוש הופעת המאסף), עמ' 2-15 + שער. כרוך בראש המאסף, ח'. תקס"ט; מנשר בלתי ידוע זה נמצא רק בעותק ספריית המדינה בברלין, והוא כתוב בעברית ותרגומו לגרמנית נדפס באותיות עבריות. הפרוספקט מודיע על התכנית להוציא את המאסף החדש, מוסר על תוכנו, ומשרטט תמונת מצב של העברית באותו זמן. על מנשר זה הרציני בקונגרס העולמי הי"ג למדעי היהדות, בשם "בשורת מאספים חדשים - מינשר בלתי-ידוע לחידוש הוצאת המאסף, כתביהעת העברי הראשון, בתקס"ט", והכנתי מאמר שהוגש לדפוס. ראה פרטים לעיל בהערה 2.
106. דבר אל הקורא [על חידוש הוצאת המאסף ומגמתו] / דברי המאספים [שלום הכהן]. המאסף, ח': ג'-ד'. תקס"ט (לא ממוספר).
107. ראה הערות 13 ו-68.